

GRATIS

Friese Orgelkrant 2025



Het Van Dam-orgel (1842) in de Grote- of Martinikerk van Franeker.

(Foto: Peter van der Zwaag)

Vol op het orgel

Een nieuw seizoen met een nieuwe Friese Orgelkrant!

Voor de 27e keer verschijnt de Friese Orgelkrant. Het blijft een unieke publicatie. Waar in Nederland vind je zo'n mooie krant die volledig in het teken staat van orgels, organisten en orgelconcerten?

We zijn blij dat het ieder jaar weer lukt om met bijdragen van veel vrijwilligers (en adverteerders) deze krant te laten verschijnen.

Bij het schrijven van dit voorwoord moet ik even terugdenken aan vorig jaar. Het jaar waarin we het 30-jarig bestaan van Organum Frisicum mochten vieren. Met onze reguliere activiteiten, maar vooral ook met de najaarsexcursie in Leeuwarden.

Een grote groep mensen vierde het jubileum met ons mee. Met mooie orgels en prachtige muziek en zelfs een heuse orgelbingo. Onze adviseurs, Peter van der Zwaag, Jochem Schuurman en Bob van der Linde, hadden met veel creativiteit een muzikale bingo bedacht. En uit het enthousiasme waarmee alle excursiedelnemers het spel meespeelden bleek dat iedereen ook dit onderdeel kon waarderen. De informele ontmoeting na afloop was een mooie en vooral gezellige afsluiting. Er zijn heel veel herinneringen opgehaald en contacten gelegd.

Daarom denk ik dat ook dit seizoen weer een prima seizoen gaat worden. Met in april de voorjaarsexcursie in de gemeente Waadhoeke (Franeker, Dronryp, Minnertsga en Menaam), in juli de fietstocht in Damwâld, Driezum en Rinsumageast en in september de najaarsexcursie in Jorwert, Boazum, Dearsum en Mantgum. In de artikelen verderop in de krant leest u meer over de kerken en de orgels. Er zitten weer veel juweeltjes bij die een bezoek meer dan waard zijn.

En dat geldt natuurlijk ook voor de kerken en hun orgels die tijdens Tsjerkepaad te bezoeken en te bespelen zijn.

Als bestuur en adviseurs van Organum Frisicum blijven we ons volledig inzetten om de orgels in Fryslân onder de aandacht te brengen. We rekenen daarom ook dit jaar op uw komst bij onze activiteiten.

Soms lijkt het alsof de belangstelling voor orgels en orgelmuziek minder is dan in vorige decennia. Maar als ik zie hoeveel websites, YouTube-kanalen en Instagramaccounts er zijn die zorgen dat orgels wereldwijd zijn te beluisteren, dan valt het met die belangstelling zeker niet tegen. En het is zo nu en dan al scrollend door het wereldwijde web een spannende ontdekkingsstocht waarin je digitaal een bijzonder orgel of een getalenteerde organist elders in de wereld aantreft.

Maar u zult het met me eens zijn; er gaat niets boven een concert waarbij je samen met anderen kunt genieten van bekende en minder bekende muziek. Gelukkig hebben we in Fryslân een aantal professionele en zeer muzikale organisten die ons tijdens hun concerten meenemen in de muziek van eeuwen geleden tot die van vandaag. En voor de concertseries in onze provincie worden ook bekende en minder bekende organisten uit binnen- en buitenland uitgenodigd.

Organum Frisicum heeft voor 2025 een mooi jaarprogramma samengesteld en de concertseries in verschillende kerken beloven weer veel mooie muzikale belevenissen. En voor hen die ook van andere culturele ervaringen houden; ook Arcadia (het vervolg op Leeuwarden Culturele Hoofdstad 2018) organiseert van mei tot en met augustus weer verschillende speciale projecten.

Er is dit seizoen weer genoeg te doen. Doet u mee?

Fred Veenstra
voorzitter Organum Frisicum

STICHTING



ORGANUM FRISICUM
- het Friese Orgel -

Activiteiten 2025

Zoals u van ons gewend bent, staat ook dit jaar weer een aantal excursies en activiteiten op stapel. Hier volgt een overzicht. Uitgebreidere informatie over de Voor- en Najaarsexcursie is elders in deze krant te vinden.

**Voorjaarsexcursie,
5 april 2025**

Het excursieseizoen 2025 startte om 10.30 uur in Dronryp (Dronrijp), in de Salviuskerk, ook wel bekend als 'd' Alde Wite' (= de oude witte), waar het oudste kerkorgel van Fryslân staat. Het orgel stamt uit 1657 en is gebouwd door de gebroeders Arnoldus en Tobias Bader.

Wellicht bent u in Dronryp ook nog even langs het geboortehuis van Eise Eisenga gelopen, dat vlak bij de Salviuskerk staat.

Van Dronryp gingen we naar Menaam (Menaldum). In de kerk aldaar staat een monumentaal orgel uit 1861, gebouwd door Wilfred Hardorf.

In Menaam is ook het eerste exemplaar van deze Friese Orgelkrant 2025 gepresenteerd. En nu heeft u 'm in handen.

Om 14.00 uur gaat de excursie verder in de Meinardskerk in Minnertsgea (Minnertsga). In deze kerk bevindt zich 'het meest opzienbarende buitenlandse importorgel' van Fryslân, volgens Jan Jongepier. Het orgel is gebouwd door Guillaume Robustelly uit Luik en waarschijnlijk oorspronkelijk voor een kerk in de omgeving van Tongeren (België).

De Voorjaarsexcursie wordt afgerond met een bezoek aan de Martinikerk in Frjentsjer (Franeker), waar een orgel staat van L. van Dam & Zn, 1842. Onze artistiek adviseur Jochem Schuurman is daar de vaste bespeler en zal ongetwijfeld het orgel in volle glorie laten klinken. De algehele leiding van de Voorjaarsexcursie is in handen van Peter van der Zwaag, die ook de orgels zal bespelen, samen met Jochem Schuurman.

Met onze Voorjaarsexcursie sluiten we dit jaar aan bij de concertserie van Stichting Orgel Franeker. Onze excursie kan gezien worden als de 'opwarmer' voor het openingsconcert in mei van Stichting Orgel Franeker.

**Oargelpaad,
5 juli t/m 6 september 2025**

Dit evenement beslaat in totaal tien zaterdagmiddagen. Het stelt amateurorganisten in de gelegenheid om gedurende 30 minuten orgels in de provincie Fryslân te bespelen. Op verschillende zaterdagen kan dat in verschillende regio's. De regio-indeling zorgt ervoor dat de reistijd tussen de verschillende orgels niet groot is, waardoor het aantrekkelijker is om meerdere orgels op een zaterdag te bespelen.

Voor elke middag van Oargelpaad hanteren we een vast tijdschema met over de hele linie vaste speelblokken. In elke deelnemende kerk kan het orgel alleen bespeeld worden van 13.30 tot 14.00 uur, van 14.30 tot 15.00 uur, van 15.30 tot 16.00 uur en van 16.30 tot 17.00 uur. Dat betekent dus maximaal vier keer een half uur.

Oargelpaad is gekoppeld aan het Tsjerkepaad, zie www.tsjerkepaad.nl.

Organisten kunnen zich vanaf 19 april online registreren voor deelname. Vanaf 26 april kunnen organisten, die tevens donateur van onze stichting zijn, starten met het reserveren van speeltijd. Niet-donateurs kunnen datzelfde doen vanaf 10 mei. Alle deelnemers kunnen tot en met zaterdag 31 mei speeltijd reserveren. Tijdens deze opgaveperiode is het mogelijk om het speelrooster online te wijzigen of te downloaden. Op onze site is tevens veel informatie te vinden over de orgels die kunnen worden bespeeld.

Opgave voor Oargelpaad is uitsluitend mogelijk door tijdig een minimale bijdrage van € 20,- over te maken naar rekeningnummer NL64INGB0002377793 t.n.v. Stichting Organum Friscum, o.v.v. Oargelpaad, postcode en huisnummer. U ontvangt daarvan een bevestiging. Kijk voor meer informatie, waaronder de gehele procedure, op www.organumfriscum.frl onder Activiteiten -> Oargelpaad -> voor organisten.

**Orgelfietstocht,
19 juli 2025**

De Orgelfietstocht is dit jaar een week eerder dan normaal, dus niet op de laatste zaterdag van juli, maar een zaterdag eerder. Dit heeft te maken met onze startplaats, Driezum (Driesum), waar we het Hinsz-orgel uit 1783 gaan beluisteren in de Hervormde kerk aan de Van Sytzamawei 8. Een week later - het weekend waarin 26 juli valt - zijn de Paardendagen in Driezum en omgeving. Dat is geen geschikt moment voor onze excursie. We starten 19 juli om 13.30 uur. Van Driezum fietsen we naar Damwâld (Damwoude) en wel naar de Benedictuskerk aan de Doniawei 76, waar een prachtig gaaf bewaard orgel staat van eveneens Albertus Antoni Hinsz. Het is gebouwd in 1776-1777. De orgelbespeling in deze kerk zal zo rond 14.30 uur beginnen. Als laatste doet de orgelfietstocht Rinsumageast (Rinsumageest) aan, waar om circa 15.30 uur in de 12^e-eeuwse Alexanderkerk het orgel uit 1892 van Bakker & Timmenga bespeeld zal worden.

Deelnemen aan de orgelfietstocht is gratis. Opgeven is niet nodig.

Na de laatste orgelbespeling in Rinsumageast kunt u uw gift geven in de collecte bij de uitgang. De jaarlijkse orgelfietstocht is een samenwerkingsproject met de Stichting Tsjerkepaad, zie www.tsjerkepaad.nl. We hopen op mooi weer en veel deelnemers. De orgeltocht kan per fiets worden afgelegd, maar eventueel ook met een ander vervoermiddel.

Organist Peter van der Zwaag zal tijdens deze tocht een drietal orgelconcerten van een halfuur geven.

**Open Monumentendag,
13 september 2025**

Al een paar jaar organiseren we in samenwerking met Stichting Alde Fryske Tsjerken op Open Monumentendag 's middags een aantal orgelbespelingen. Het zijn informele concerten van circa een half uur met laagdrempelige toegankelijke muziek in historische Friese kerken. De concerten worden gegeven door conservatoriumstudenten. Zij doen concertervaring op en maken kennis met historische orgels in prachtige oude kerken in Fryslân, en de 'toevallige bezoekers'

voorbijgangers' zien niet alleen, maar horen ook het historisch erfgoed.

Op dit moment weten we nog niet waar en in welke kerken orgels bespeeld zullen worden, maar houd onze website en die van Stichting Alde Fryske Tsjerken in de gaten: www.organumfriscum.frl en www.aldefryskeksjerken.nl

Kijk ook in de 'Eropuit-agenda' in de plaatselijke kranten in Fryslân.

**Najaarsexcursie,
27 september 2025**

Vorig jaar sloten we het excursieseizoen af met een feestelijke Najaarsexcursie ter gelegenheid van ons 30-jarig bestaan. Dit jaar weer een excursie in de gewone vertrouwde vorm. We gaan naar Boazum, Dearsum, Jorwert en Mantgum.

De start is in Boazum (Bozum) om 10.30 uur – met inloop vanaf 10.00 uur – in de Sint Martinuskerk, een van de oudste romaanse kerkgebouwen in Fryslân. Bij de restauratie van de kerk in 1941 werd in het gewelf van de 12^e-eeuwse kerk een schildering ontdekt waarop Christus baardloos is afgebeeld.

Het orgel in deze kerk is gebouwd door Rudolf Knol, 1791. Deze orgelbouwer vestigde zich ook enige jaren in Boazum.

Als tweede bezoeken we rond 11.30 uur de Hervormde kerk in Dearsum (Deersum) waar op verzoek van de dominee door een katholieke (!) orgelbouwer, Adema uit Leeuwarden/Amsterdam, een orgel werd gebouwd. Het orgel in de Nicolaaskerk werd in 1875 opgeleverd.

Na de lunch zetten we om 14.00 uur onze excursie voort in Jorwert (Jorwerd), in de Sint Radboudkerk. De kerk stamt uit de 12^e eeuw. De toren is van 1954. De oude toren was in 1951 ingestort. Geert Mak schreef over deze ramp in zijn boek 'Hoe God verdween uit Jorwerd'. De kerk is nu onderdeel van het nieuwe klooster Nijkleaster, dat een paar kilometer verderop staat.

Wij komen met name voor het uit 1799 stammende Van Gruisen-orgel. Van Gruisen was overigens ook een katholieke orgelbouwer. Het laatste orgel van deze excursie en voor dit jaar is het Van Dam orgel (1879) in de Mariakerk van Mantgum. Dit instrument verving een soberder Van Dam orgel uit 1845 (het front is thans in de Oase te Drachten). Het dubbelfront dat hier door de orgelmakers werd toegepast is uniek voor Friesland. De beelden (Geloof, Hoop en Liefde) dateren nog uit 1845 en zijn vervaardigd te Antwer-

pen. De algehele leiding gedurende de excursie is in handen van Peter van der Zwaag, die ook de orgels zal bespelen, samen met Jochem Schuurman.

Voor deze excursie is het noodzakelijk dat u zich opgeeft. Dat kan door vóór 20 september a.s. € 25,- p.p. (donateurs) of € 30,- (niet-donateurs) over te maken naar rekeningnummer NL64 INGB 0002 3777 93 van de Stichting Organum Friscum o.v.v. najaarsexcursie, aantal personen, postcode en huisnummer (kinderen onder de 16 jaar kunnen gratis deelnemen).

Degenen die zich tijdig door middel van een overschrijving aanmelden, krijgen in de week vlak voor de excursie een bevestigingsbrief met een deelnemerslijst toegestuurd.

Nadere gegevens over een lunch tussen de middag volgen t.z.t. op de website (www.organumfriscum.frl) of kunt u in september opvragen bij de administratrice.

Tot slot

Ongetwijfeld draagt u de Friese orgelwereld een warm hart toe en geniet u van de verschillende activiteiten die de Stichting organiseert. U kunt ons steunen met een donatie met een richtbedrag van € 20,00. Meer doneren mag natuurlijk ook. U kunt naast uw donatie ook een extra gift of een periodieke gift geven. Stichting Organum Friscum - het Friese Orgel - is een door de overheid erkende culturele ANBI-organisatie. Dat betekent dat uw donatie voor de belasting aftrekbaar is. U mag zelfs uw gift op grond van de Geefwet met een factor 1,25 vermenigvuldigen. U kunt ook een gift geven of een bedrag nalaten voor een specifiek doel, zoals het restauratiefonds, een compositieopdracht, het organiseren van een orgelconcours of een specifieke activiteit gericht op kinderen. U kunt uw donatie overmaken op rekeningnummer NL64 INGB 0002 3777 93 van Stichting Organum Friscum o.v.v. donatie, postcode en huisnummer.

Mocht u vragen hebben, neem dan gerust contact met ons op (administratie@organumfriscum.frl of secretaris@organumfriscum.frl).

Wij hopen u tijdens één of meer van onze activiteiten in 2025 te ontmoeten.

SIETSE VAN DER HOEK, secretaris



Het Hinsz-orgel (1783) in de Hervormde Kerk van Driezum.

(Foto: Peter van der Zwaag)

Veranderend Fries orgellandschap

De restauratie- en groot-onderhoudprojecten die in de Friese Orgelkrant van 2024 werden besproken, betroffen 19^e-eeuwse en vroeg 20^e-eeuwse orgels. Dat is dit jaar niet anders.



Het Naber-orgel (1848) in de Van Doniakerk van Makkum. (Foto: Peter van der Zwaag)

Het oudste instrument waaraan in het afgelopen jaar werkzaamheden werden uitgevoerd, is het Naber-orgel (1848) van de Van Doniakerk van Makkum. Die beperkten zich tot schoonmaak, houtwormbestrijding en verbetering van de ophanging van de grootste frontpijpen.

Meer omvattend was wat er aan het Hardorff-orgel (1861) in de Lambertuskerk te Menaam viel te doen. Het is met 12 stemmen op het hoofdwerk, 9 op het bovenwerk en 8 op het pedaal het grootste orgel dat Hardorff maakte en ook het grootste Friese dorpsorgel. In 1929 werd de dispositie ervan door Bakker & Timmenga in laat-romantische zin omgebogen. Omdat deze ingreep al bijna een eeuw geleden plaatsvond en het toen geleverde werk van goede kwaliteit is, berust de monumentale status van dit orgel op de toen gecreëerde situatie. Besloten is die als uitgangspunt te nemen voor de recente restauratie. Dat is geen ‘totaalrestauratie’ geweest, want in de jaren ‘80 van de vorige eeuw was al grondig aan het orgel gewerkt; toen werden onder meer de windladen gerestaureerd. Nu heeft men zich gericht op restauratie van de balgen, houtwormbehandeling, schoonmaak van de klavieren, beleving van de pedaalmechaniek, vernieuwen van de verlichting en bijwerken van het schilderwerk. Ook werd het front gepoetst en zijn de labia van de frontpijpen verguld, werd de intonatie nagelopen en een nieuwe windmotor geplaatst.

Integraal gerestaureerd werd ook het Bakker & Timmenga-orgel van Offingawier. Het was

in de afgelopen decennia sterk achteruitgegaan als gevolg van uitdroging (en dus lekkage) van de windlade; en door verzakking van de orgelgalerij stond het behoorlijk uit het lood. Die verzakking kon worden aangepakt en het orgel is geheel gerestaureerd, waarbij een stilistisch twijfelachtige uitbreiding van ca. 30 jaar geleden is geëlimineerd.

De Bakker & Timmenga-orgels van Offingawier (één klavier, 6 registers, 1907) en Goënga (één klavier, 7 registers, 1900) zijn goed vergelijkbaar. Ook in Goënga was restauratie langzamerhand zeer noodzakelijk. Een paar maanden geleden is daarmee een begin gemaakt.

De restauratie van het Leichel-orgel (1878) van de Victoriuserk te Pingjum is ook recent begonnen. Als die voltooid is, is het voltallige Leichel-kwartet (naast het instrument van Pingjum de orgels van Augustinusga, Kootstertille en Arum) in goede conditie (het vijfde Friese Leichel-orgel, dat in Nieuwehorne stond, werd in 1979 afgebroken). Deze restauratie is veelomvattend omdat ingrepen door de firma Spanjaard in 1948 het instrument schade hebben berokkend en nu een terugkeer naar Leichel tot stand gebracht moet worden.

Beperkt, maar belangrijk onderhouds- en verbeteringswerk werd uitgevoerd aan het orgel in de Bonifatiuskerk te Oldeberkoop. Het instrument heeft een gecompliceerde geschiedenis. De kas uit 1858 is van Scheuer. Daarin plaatste de firma v/h P. van Dam in 1919 een nieuw orgel waarin Van Gruisen-

pijpwerk was opgenomen dat toen al twee levens achter de rug had (in Warga en in Dokkum afgescheiden gemeente). In 1975 en 1988 is aan dit orgel gewerkt door de firma Mense Ruiter en kreeg het orgel een dispositie die (anders dan in 1919) haar vertrekpunt vond in het Van Gruisen-materiaal. Al langere tijd veroorzaakten de dunwandige frontpijpen problemen. Sommige steminrichtingen daarvan waren losgeraakt en een paar grote pijpen raakten elkaar. De steminrichtingen zijn nu hersteld en door toevoeging van hangers en haken staan de pijpen nu stabiel. De intonatie is geoptimaliseerd.

Ten slotte noemen we de restauratie van het Van Dam-orgel (1891) in de voormalige hervormde kerk van Oosterzee. Dit orgel werd gebouwd voor Biezeling (Zeeland) en in 1908 naar Oosterzee overgeplaatst. De kerk verloor haar kerkelijke functie in het najaar van 2012 en kreeg toen een woonbestemming. Dat de huidige eigenaar en bewoner besloten heeft tot restauratie van het orgel, is bijzonder verheugend. Net als in de andere late Van Dam-orgels is in dit instrument nog de klassieke sprankeling bewaard gebleven die herinnert aan 18^e-eeuwse klanken; een ideaal dat in die tijd door nog maar weinig orgelbouwers gekoesterd werd.

De werkzaamheden aan deze instrumenten werden of worden verricht door de volgende firma's:

Reil (Heerde): Makkum, Oosterzee, Offingawier, Goënga en Pingjum;
Mense Ruiter (Ten Post): Oldeberkoop;
Van der Putten (Winschoten/Stapelmoor): Oosterzee.



Het Van Dam-orgel (1891) in de voormalige kerk van Oosterzee. (Foto: Jaap Jan Steensma)

Twee firma's waren verantwoordelijk voor het werk in Menaam: Bakker & Timmenga restaureerde de balg en plaatste de motor, Reil voerde het overige werk uit.

Adviseurs:
Makkum: geen;
Menaam: Peter van Dijk m.m.v. Wietse Ouweman;
Offingawier, Goënga, Pingjum en Oldeberkoop: Theo Jellema;
Oosterzee: Jaap-Jan Steensma.

THEO JELLEMA



Het Bakker & Timmenga-orgel (1907) in de Dorpskerk van Offingawier. (Foto: Peter van der Zwaag)

F.J. Cirk

Sinds 1970

Belastingadviseur-Administrateur

Lid Register Belastingadviseurs

Persoonlijke thuiservice door heel Nederland

Particuliere aangifte op papieren
formulieren nog steeds mogelijk!!
ondernemers digitaal

Postbus 86
1780 AB Den Helder
Tel. 0223-637689
b.g.g. 61 85 33

Res. de Garst 28
1785 RK Den Helder

Voorjaarsexcursie in de Waadhoeke

De voorjaarsexcursie op 5 april 2025 brengt ons in de gemeente Waadhoeke. Hier werd vorig jaar door de gemeenteraad besloten extra geld vrij te maken voor de promotie van de orgels in de gemeente. Elders in deze krant is hier meer over te lezen. We bezoeken achtereenvolgens Dronryp, Menaam, Minnertsga en Franeker. Twee van deze plaatsen, Dronryp en Minnertsga, herbergen zeer bijzondere instrumenten die een unieke plaats innemen in het Friese orgellandschap.



D'Alde Wite van Dronryp. (Foto: Peter van der Zwaag)

Dronryp
In 2015, tijdens de najaarsexcursie, brachten we al eens eerder een bezoek aan Dronryp. Maar met het oog op de aanstaande restauratie die gepland staat voor 2026 nemen we graag de gelegenheid om het orgel nog een keer te horen. Bij de komende restauratie bestaat er een goede kans dat een deel van het originele pijpwerk vervangen moet worden door nieuwe, gekopieerde pijpen. Dit is dus onze laatste kans om tijdens een excursie al het originele Bader-pijpwerk te horen.

De Salviuskerk, plaatselijk bekend als 'd'Alde Wite' (de oude witte), is oorspronkelijk gewijd aan Sint-Salvius. Salvius van Amiens was de vijfde bisschop van de Franse stad Amiens. Hij leidde een sober leven en was zeer goed voor zijn medemens. Volgens de overlevering zou hij een aantal wonderbaarlijke genezingen hebben verricht, die na zijn dood ook doorgingen bij zijn graf.

De eerste stenen kerk op de huidige locatie dateert uit de 12^e eeuw en was gebouwd in romaanse stijl. Restanten van deze oorspronkelijke structuur zijn nog zichtbaar in de noordmuur van de huidige kerk. In 1386 werd de kerk aanzienlijk uitgebreid: het koor werd verbreed en de kerk werd met 18 meter verlengd naar het oosten, wat leidde tot de huidige afmetingen. Deze uitbreiding behield de romaanse stijl, met ramen met ronde bogen, hoewel de nieuwe ramen hoger waren dan de oorspronkelijke. In de tweede helft van de 14^e eeuw werd aan de noordkant van het koor een sacristie toegevoegd. Rond 1504 onderging de kerk een ingrijpende verbouwing. De gehele structuur werd met bijna drie meter verhoogd en voorzien van een nieuw dak. In de zuidmuur werden gotische spitsboogvensters geplaatst, wat de kerk een gotisch karakter gaf. Dit leidde tot een opvallend contrast tussen de gesloten noordmuur met kleine vensters en de open zuidmuur met grote ramen. De huidige toren werd in 1544 gebouwd door meester Anthonisz en bestaat uit twee vierkante geledingen met daarop een achthoekige lantaarn en een fantasievolle spits. In de toren hangt een klok uit 1493, gegoten door Geert van Wou, afkomstig uit de oudere kerk. In de 19^e eeuw werden diverse aanpassingen gedaan, waaronder het vernieuwen van vensters en het bepleisteren van het gehele gebouw, wat het laat-gotische karakter aantastte. Tijdens restauraties van 1997 tot 2001 werden onder de pleisterlaag muurschilder-

ringen ontdekt en twee extra grafkelders gevonden, wat wijst op een rijkere geschiedenis dan voorheen bekend. De zuidingang heeft een fronton met een doodshoofd tussen twee obelisksen, en naast deze ingang bevindt zich een memoriesteen ter nagedachtenis aan Eise Eisinga, de maker van het planetarium in Franeker. Boven de oostingang zijn drie beelden van de deugden geplaatst. Het interieur van de kerk is rijk aan historische elementen. De kerk beschikt over zeven overhuifde herenbanken uit de 17^e eeuw, geplaatst tegen de noordmuur en de oostelijke wand die het koor afsluit. Daarnaast zijn er vijf 18^e-eeuwse psalmborden en een groot aantal grafzerken uit de 16^e, 17^e en 18^e eeuw. Maar het belangrijkste interieurstuk is natuurlijk het orgel.

Daniël Bader en zijn vier zoons waren afkomstig uit Westfalen en kwamen rond 1635 naar Nederland. Twee zonen, Arnold en Tobias, vestigden zich in Fryslân. Zij bouwden een aantal nieuwe orgels die een grote invloed uitoefenden op de Friese orgelbouw tot in de 18^e eeuw. Helaas is daar veel van verloren gegaan. In een aantal orgels is nog pijpwerk van de Baders te vinden, maar Dronryp is het enige orgel dat bewaard is gebleven. Dit is dan ook de reden waarom dit instrument zo'n belangrijke plaats inneemt. Niet alleen in Fryslân, maar zelfs in Europa.



Het Bader-orgel (1657) in de Salviuskerk van Dronryp. (Foto: Peter van der Zwaag)

Het Bader-orgel is opgeleverd in 1657 en daarmee het oudste orgel van de provincie. Het zal geen verbazing wekken dat het dus ook een lange geschiedenis van verbouwingen, renovaties en reconstructies door diverse orgelbouwers heeft. In 2002 werd het grotendeels hersteld naar de oorspronkelijke situatie. In de Friese Orgelkrant 2015 is op de pagina's 18-19 een uitvoerige beschrijving te lezen van deze geschiedenis. U kunt dit digitaal raadplegen op www.organumfriscum.frl.

Helaas is het verhaal nog niet afgelopen. Sinds de laatste restauratie kampt het orgel met ernstige loodcorrosieproblemen, waarbij zowel oude als gereconstrueerde pijpen worden aangetast. Het pijpwerk heeft, zoals gebruikelijk in heel oude orgels, een zeer hoog loodgehalte, vrijwel 100%. In latere orgels wordt pijpwerk meestal gemaakt van zogenoemd 'orgelmetaal', een legering van lood en tin. Inmiddels is bekend dat pijpen van 'hoog-lood' bijzonder vatbaar zijn voor loodcorrosie. Door een combinatie van vochtige lucht en omgevingszuren uit vooral het hout wordt het metaal 'opgevreten' en ontstaan er gaten in de pijpen en scheuren in de soldeernaden. Dit proces is, met de huidige kennis van zaken, helaas onomkeerbaar. Dit probleem speelt ook een rol in andere oude Europese orgels, maar in Dronryp gaat dit afbraakproces opmerkelijk snel. Het uitgangspunt voor de komende restauratie is de conservering van het buitengewoon fraaie monumentale instrument. In een intensief overleg tussen de orgeladviseur, de orgelmaker en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wordt afgestemd hoe dat precies moet gebeuren. Een aantal pijpen zal moeten worden vervangen door ko-

Dispositie:

Hoofdwerk (CDEFGA-c3): Bourdon 16', Prestant 8' (discant dubbelkorig), Baarpijp 8', Octaaf 4' (discant dubbelkorig), Quintfluit 3', Waltfluit 2', Sexquialter II sterk, Mixtuur IV-V-VI sterk, Trompet 8'

Onderpositief (CDEFGA-c3): Holpijp 8', Quintadeen 8', Prestant 4', Fluit 4', Octaaf 2', Spitsfluit 2' (D), Sifflet 1 1/2', Mixtuur III-IV sterk, Voxhumana 8', Tremulant

Pedaal (CDEFGA-d1): Aangehangen

Werktuiglijke registers: Manuaal-koppel (schuifkoppel), Afsluiting Hoofdwerk, Afsluiting Onderpositief

Toonhoogte: a = 415Hz

Stemming: Middentoon

pieën. Als die niet van hoog-lood worden gemaakt maar van een legering met een gering percentage tin, is het metaal veel beter beschermd. Ter discussie staat nog hoe groot het aandeel nieuwe pijpen zal zijn, omdat met name de Rijksdienst hecht aan behoud van historisch pijpwerk. Voortdurend worden resultaten bij andere orgels waar loodcorrosie het hoofd moet worden geboden in de discussie meegenomen.

Draagt u dit orgel een warm hart toe en wilt u de restauratie financieel ondersteunen, breng dan een bezoek aan <https://baderorgeldronryp.nl/doneren>, met alle informatie om een donatie te doen.

In 2023 zijn er met kunst- en vliegwerk wat herstelwerkzaamheden verricht door de firma Reil. Daarbij zijn vier registers van het Onderpositief buiten werking gesteld, omdat dit pijpwerk al te veel is aangetast door corrosie. Door deze werkzaamheden is het voorlopig weer even mogelijk om de zeer indrukwekkende klank van het orgel te beluisteren.

Menaam (Menaldum)

De huidige kerk van Menaam is in 1874 gebouwd op de fundamenten van de vorige kerk, die aan de Heilige Lambertus gewijd was. De toren was al in 1866 gebouwd ter vervanging van de oude en deze is van verre te zien, met zijn hoogte van 46 meter en staande op de oude dorpsterp. De zaalkerk met rondboogvensters, een transept en een consistoriekamer werd gebouwd in eclectische stijl. Het interieur wordt gedekt door een tongewelf. Het gebouw heeft een forse uitbouw aan de noordzijde, waarin een transept en sacristie zijn ondergebracht. Opvallend is dat het steenformaat, de kleur en de detaillering van de transeptarm en sacristie van elkaar verschillen, wat zou kunnen duiden op twee verschillende bouwfasen.

Het interieur van de kerk maakt een ruime en statige indruk, versterkt door het uitgebouwde dwarspand aan de noordkant. De strakke witte muren en plafonds worden verlevendigd door decoratief stucwerk langs kroonlijsten en bogen. Blikvangers zijn het monumentale orgelfront, de rijkversierde kansel en het doophek. De preekstoel en het doophek zijn in 1672 vervaardigd door meesterkistenmaker Gerryt Nijhoff en meester-handtycksnijder Hendrick Jansen, beiden uit Leeuwarden. De kansel is versierd met ondiepe, boogvormige nissen waarin allegorische vrouwenfiguren staan die Geloof, Hoop, Liefde, Gerechtigheid en Standvastigheid verbeelden. Bij deze panelen is naast eikenhout ook ebbenhout gebruikt. Uit 1672 stamt ook de herenbank, schuin tegenover de preekstoel, met gewrongen zuilen en bekroond met het wapen van Camstra-Aebinga. De eenvoudige herenbank aan de oostkant is van iets latere datum. Het overige meubilair en de reeks hangende petroleumlampen stammen uit 1874, de tijd van de nieuwbouw.

In 1727 werd de kerk verrijkt met een twee-klaviers orgel van Christian Müller. Het orgel bestond uit een Hoofdwerk met 8 stemmen en een Rugwerk van 5 stemmen met waarschijnlijk een aangehangen pedaal. In 1861 wordt dit orgel "ouderwets" bevonden en komt er een geheel nieuw orgel; van het Müller-orgel is niets bewaard gebleven. Het nieuwe orgel wordt gebouwd door Willem Hardorff uit Leeuwarden en is het grootste dorpsorgel dat in Fryslân gebouwd werd. Omdat Hardorff een kleine werkplaats had met weinig of geen medewerkers wordt samenwerking met de orgelmakers Van Dam niet uitgesloten. Samenwerking met de Adema's is met name bij dit orgel met zekerheid vastgesteld. Het front toont overeenkomsten met de orgels van Van Dam; zo lijkt het bovenfront sterk op het orgel van Hitzum en het onderfront op dat van Oudwoude. Het geheel wordt omlijst door achtoets zijtorens.



Het Hardorff-orgel (1861) in de Lambertuskerk van Menaam. (Foto: Peter van der Zwaag)

In 1929 werd het orgel door de firma Bakker & Timmenga gerestaureerd, waarbij de Fagot 16' op het hoofdwerk werd vervangen door een Cello 8' en de Quint 3' op het bovenwerk plaatsmaakte voor een Voix Céleste 8'. Vorig jaar werd de laatste restauratie afgerond, uitgevoerd door de firma's Bakker & Timmenga en Reil, onder advies van Peter van Dijk met assistentie van Wietse Ouweman. Balgen, klaviatuur, mechanieken en pijpwerk werden hersteld, en het schilderwerk van de kas werd 'opgefrist'. Voorafgaand aan deze werkzaamheden is zorgvuldig gewikt en gewogen over de uitgangspunten ervan. Omdat er geen authentieke voorbeelden van de Hardorff-tongwerken Fagot 16' en Clarinette 8' bewaard zijn gebleven, en het werk uit 1929 van zeer goede kwaliteit is, werd unaniem besloten om de toestand van 1929 te handhaven.

Dispositie:

Hoofdwerk (C-g3): Bourdon 16', Violon 16' (vanaf f0), Prestant 8', Holpijp 8', Cello 8' (B/D), Octaaf 4', Roerfluit 4', Quint 3', Octaaf 2', Mixtuur III-IV sterk, Cornet IV sterk (D), Trompet 8' (B/D)

Bovenwerk (C-g3): Prestant 8', Roerfluit 8', Gedakt 8', Viola 8', Voix Céleste 8', Salicet 4', Flûte travers 4', Speelfluit 2', Clarinette 8'

Pedaal (C-d1): Prestant 16', Subbas 16', Octaaf 8', Gedakt 8', Octaaf 4', Open Fluit 2', Bazuin 16', Trombone 8'

Werktuiglijke registers: Manuaal-koppel, Pedaalkoppel, Afsluiting hoofdwerk, Afsluiting bovenwerk, Afsluiting pedaal, Tremulant bovenwerk, Zweltrede bovenwerk

Minnertsga

De Meinardskerk, ook bekend als de Sint-Martinuskerk, werd oorspronkelijk gebouwd in de 13^e eeuw. In de 15^e eeuw onderging de kerk een aanzienlijke uitbreiding en herbouw, waarbij het schip werd verlengd en verbreed, en een vijfzijdig gesloten koor werd toegevoegd. De kerk is opgetrokken in een laatgotische stijl, gekenmerkt door afwisselende lagen rode en gele baksteen, wat een decoratief effect creëert. Zowel het schip als het koor zijn voorzien van grote spitsboogvensters met natuurstenen traceringen in dubbele vorkvorm. Een opvallend element is de ingang in de noordmuur, met een rechthoekige omlijsting en getordeerde rondstaven, en een spitsboognis met kepervormig siermetselwerk. De robuuste, ongelede toren werd in 1505 gebouwd, zoals blijkt uit een stichtingssteen van roze Bremer zandsteen. In 1818 werd de oorspronkelijke spits vervangen door een sterk verjongde opbouw met een zadeldak.

In 1947 werd de kerk zwaar getroffen door een brand, waarbij de kap en het interieur verloren gingen. Het muurwerk bleef echter behouden, en tussen 1951 en 1955 werd de kerk herbouwd. Het huidige interieur omvat een houten tongewelf met gewelfschotels, vervaardigd door A. Bergman, die onder andere de evangelistensymbolen en het Lam Gods afbeelden. De preekstoel is afkomstig uit de doopsgezinde vermaning van Blije. Daarnaast zijn er vijf gesneden 18^e-eeuwse gezangborden en een verzameling grafzerken uit de 16^e tot 18^e eeuw, waarvan een deel afkomstig is uit de gesloopte Galileëkerk in Leeuwarden.

Bij de kerkbrand ging helaas ook het Hinsz-orgel uit 1788 verloren. Dit orgel vertoonde qua kas en dispositie grote gelijkenissen met het orgel in de Johanneskerk van Tzum (1764). In 1955 was de herbouw van de kerk dermate gevorderd dat er weer een orgel geplaatst kon worden. Maar gezien de omstandigheden was er slechts een klein budget. Gelukkig kwam er in Wjelsryp een oud orgel beschikbaar. Dit instrument kwam daar destijds ook als tweedehands orgel en was daar in 1874 geplaatst en verbouwd door de orgelmaker Ypma. Bernard Pels & Zn. bouwde in 1955 een nieuw (elektropneumatisch) instrument voor de kerk in Wjelsryp en zodoende kwam het oude orgel beschikbaar en kon het worden aangekocht voor Minnertsga. De firma Vaas & Bron uit Leeuwarden plaatste het orgel over naar de nieuwe bestemming en voegde daarbij een nieuw vrij pedaal toe. Het orgel werd op de westgalerij geplaatst op een speciale verhoging, omdat het anders niet goed zichtbaar was. Daardoor moest er wel het nodige verbouwd worden, waarbij helaas ook historisch materiaal verloren ging. In 1987 verkeert het orgel in slechte staat. Wegens geldgebrek wordt alleen de hoofdwerkwindlade gerestaureerd, zodat in ieder geval



Het Robustelly-orgel (1785) in de Meinardskerk van Minnertsga. (Foto: Peter van der Zwaag)



Het interieur van de Martinikerk te Franeker, waarin de pilaren zijn voorzien van fresco's. (Foto: Peter van der Zwaag)

een deel van het orgel weer goed bespeelbaar zou zijn. Tien jaar later was er weer wat geld om de rest van het orgel ook te restaureren. Maar tijdens de voorbereidingen hiervan kwam er opeens een genereuze gift binnen, waardoor het mogelijk werd het orgel een volledige en grondige restauratie te geven.

Tijdens de restauratie door de firma Flen-trop in 2000/2001 bleek, uit onderzoek door onder meer Jan Jongepier, dat het orgel vrijwel zeker het werk is van de Luikse orgelmaker Guillaume Robustelly, die het rond 1785 maakte voor de kerk in Vrerem bij Tongeren (België). Daarmee had Minnertsga opeens een orgel van een beroemde orgelmaker. Bij deze restauratie werd het orgel van zijn sokkel gehaald en in de balustrade geplaatst. De klank werd zoveel mogelijk teruggebracht in de oorspronkelijke staat en ontbrekende pijpen werden bijgemaakt. De registers die in de 19^e eeuw werden vervangen werden niet gereconstrueerd. En daarmee heeft Fryslân nu een uniek orgel, waar de Frans-klassieke orgelliteratuur goed uitgevoerd kan worden.

Dispositie:

Grand Orgue (C-g3): Montre 8', Bourdon 8', Prestant 4', Flûte 4', Nasard 2 2/3', Doublette 2', Tierce 1 3/5', Sesquialtera 2 rangs, Cornet 4 rangs (D), Fourniture 4 rangs, Trompette 8' (B/D)

Positif (C-g3): Bourdon 8', Salicional 8', Mélophone 8', Prestant 4', Flûte 4', Nasard 3', Doublette 2', Fourniture 3 rangs, Cromhorne 8' (B/D)

Pédale (C-c1): Soubasse 16', Octavebasse 8', Octavebasse 4'

Koppels: Accouplement des Claviers, Accouplement à la Pédale

Franeker

Zoals vele kerken in het Noorden werd de Martinikerk van Franeker gewijd aan Sint Martinus. De kerk werd voltooid in 1421 en is gebouwd op de fundamenteën van een kleinere voorganger. Het is een driebeukige pseudobasiliek, wat betekent dat het middenschip hoger is dan de zijbeuken, maar geen directe lichtinval heeft met vensters. Wat de kerk uniek maakt in Fryslân is de kooromgang, waardoor men rondom het koor kan lopen. Het interieur wordt gekenmerkt door dertig slanke pilaren tussen het middenschip en de zijbeuken, en twaalf pilaren rondom het koor, symbolisch voor de twaalf stammen van Israël en de twaalf apostelen. Op de pilaren zijn fresco's te vinden met afbeeldingen van heiligen zoals Dominicus, Franciscus, Lucas, Jakobus de Meerdere, Sebastiaan, Adrianus, Hubertus, Rochus, Clothilde, Catharina van Alexandrië, Sint-Margaretha en Apollonia van Alexandrië. Daarnaast bevat de kerk meer dan 300 grafzerken, waarvan de oudste dateert uit 1418. De 27 belangrijkste zerken zijn verticaal tegen de muur geplaatst.

Voor de beschrijving en geschiedenis van het Van Dam-orgel uit 1842 wordt de lezer verwezen naar het zeer uitgebreide artikel in de Friese Orgelkrant 2018 op pagina 2. Dit is digitaal te raadplegen op www.organumfriscum.nl.

Dispositie:

Hoofdwerk (C-f3): Bourdon 16' (1842/ouder), Prestant 8' (1842/ouder), Holpijp 8' (1842/ouder), Octaaf 4' (1842/ouder), Quint 3' (1901), Octaaf 2' (grotendeels ouder), Cornet III-IV (D) (1842/1998/ouder), Mixtuur III-V (1842/1998/ouder), Fagot 16' (1998), Trompet 8' (1842/1998)

Bovenwerk (C-f3): Prestant 8' (1842/ouder), Fluit Dolce 8' (1842/ouder), Viola di Gamba 8' (1885), Fluit d'Amour 4' (1842/ouder), Gemshoorn 2' (1842/ouder), Dulciaan 8' (1998), Tremulant.

Pedaal (C-d1): Prestant 16' (1842), Octaaf 8' (1842/ouder), Octaaf 4' (1842/ouder), Bazuin 16' (1842, sommige bekens ouder), Trompet 8' (1842, sommige bekens ouder).

Koppelingen: Manuaalkoppel (1842); Pedaalkoppel (1915).

De Najaarsexcursie in Súdwest-Fryslân

De Najaarsexcursie op zaterdag 27 september brengt ons naar Boazum, Dearsum, Jorwert en Mantgum.



De Sint Martinuskerk van Boazum.

(Foto: Peter van der Zwaag)

Boazum
De Sint Martinuskerk van Boazum heeft wortels die teruggaan tot de 12^e eeuw. Het oudste deel van de kerk is het koor met de halfronde apsis, vermoedelijk gebouwd in de tweede helft van de 12^e eeuw. Het schip werd iets later toegevoegd, mogelijk gelijktijdig met een verhoging van het koor in baksteen. De toren, opgetrokken aan het einde van de 13^e eeuw, bestaat uit een combinatie van tufsteen en baksteen. De kerk is een mengeling van romaanse en romano-gotische stijlen. De buitenmuren bestaan voornamelijk uit tufsteen en kloostermoppen, met duidelijke sporen van latere verhogingen. In de noordelijke gevel bevinden zich drie hooggeplaatste gotische spitsboogvensters met stenen traceringen, evenals een romaans venster en twee segmentvormige venstertjes die het voorportaal verlichten. Opvallend zijn de hagioscopen in de noordelijke koorgevel, lage vensters om mensen die niet in de kerk wensten te komen (bijvoorbeeld kluizenaars vanuit hun verblijfsruimte naast de kerk) of er niet mochten komen (bijvoorbeeld misdadigers, overspeligen en lepralijders), toch de mis te laten volgen zonder zich onder de kerkgangers te begeven.

De toren, daterend uit de 13^e eeuw, heeft een zadeldak en bestaat uit baksteen. De toren is vermoedelijk, gelet op de dubbele partij galmgaten, in latere tijd verhoogd. De oorspronkelijke romaanse elementen zijn deels behouden gebleven, hoewel er later gotische details aan zijn toegevoegd, zoals spitsboogvensters. De zuidelijke ingang is in 1700 voorzien van een barokke poort met korfbogige omlijsting, lijstkapitelen en een sluitsteen met een cherubijn. Binnenin de kerk trekt het gewelf van de apsis de aandacht, waar in 1941 plafondschilderingen uit de 13^e eeuw zijn ontdekt. Deze fresco toont een baardloze Christus op een troon, om-

geven door de vier evangelistensymbolen: leeuw, stier, mens en adelaar.

Het interieur herbergt verder een 17^e-eeuwse preekstoel, een doopbekkenhouder, een 18^e-eeuws doophek met siervazen, twee 18^e-eeuwse herenbanken, diverse banken met gesneden wangstukken, een 15^e-eeuwse zerk en meerdere 16^e- en 17^e-eeuwse grafzerken.

Het orgel
De Sint Martinuskerk is niet alleen één van de oudste kerken in Fryslân, maar heeft ook één van de oudste kerkarchieven. De rekeningen van de kerkvoogden zijn al vanaf 1515 bewaard gebleven. In 1516 is er al een betaling te vinden aan de organist. Er moet destijds dus ook al een orgel geweest zijn. In 1538 wordt een nieuw orgel opgeleverd door de Bolswarder orgelmaker Symon. Dit orgel heeft bijna 250 jaar dienst gedaan, maar toen vond men het in Boazum tijd worden voor een nieuw orgel. Het is raadselachtig hoe de kerkvoogden terecht zijn gekomen bij Gottlieb Heineman (niet te verwarren met Antonius Friedrich Gottlieb Heyneman). Heineman had al wel wat reparatiewerkzaamheden verricht in Fryslân, maar nog geen nieuwbouw. Er is heel weinig over hem bekend. Toen de Boazumers contact met hem hadden, woonde hij – volgens een advertentie in de Leeuwarder Courant – in Leeuwarden. Op 13 december 1783 wordt het contract met Heineman getekend. Hij begint ook aan het werk, maar vanaf juni 1785 worden de werkzaamheden door zijn knecht Rudolf Knol overgenomen. In 1789 schijnt Heineman vertrokken te zijn naar Amsterdam. Hoe zijn leven daarna is verlopen, is niet bekend. Van Rudolf Knol is veel meer bekend. Hij werd geboren in Ost-Friesland rond 1759. Als jongeman werkte hij als knecht van Dirk

Lohman (Emden). Hij verhuist naar Fryslân in 1785 en is dan korte tijd knecht van Heineman. Als zelfstandig orgelmaker wijdt hij zich aan onderhoud en nieuwbouw. Van zijn capaciteiten getuigen niet alleen het orgel van Boazum, maar ook de instrumenten van Wiuwert (1788), Zwartsluis (1797), het Gelderse Oosterwolde (1800) en Hasselt (1806). Knol overlijdt in 1818 op 59-jarige leeftijd te Hasselt. Knol heeft zich in Boazum niet beperkt tot het voltooiën van een door Heineman begonnen instrument, maar hij heeft het concept naar zijn hand gezet. Onder meer wordt het vulstemmenbeeld gewijzigd (bij Heineman heeft het Hoofdwerk een Mixtuur en een Cornet, bij Knol alleen een Mixtuur; bij Heineman heeft het Rugwerk een Sexquialter, bij Knol een Mixtuur). Ook verandert de tongwerkbezetting op het hoofdwerk (die is bij Heineman Trompet 8' en Vox Humana 8', bij Knol Basson 16' en Vox Humana 8'). De balustraden en de kassen van het Boazumer orgel zijn gemaakt door C. Eisma. Het prachtige snijwerk is van Frans Twentrop, die ook voor het snijwerk in Wiuwert tekende. Het beeldwerk op de eiken orgelkasten werd uitgevoerd door de uit Italië afkomstige, maar in Leeuwarden gevestigde, beeldsnijder Antonio Solaro. Pas zes jaar later is het orgel klaar: op 29 juli 1791 wordt het in gebruik genomen.

In de 19^e eeuw blijft het orgel niet ongewijzigd. Er is aan gewerkt door P.J. Radersma die de Rugwerk-Mixtuur vervangt door een Viola di Gamba 8'. 20 jaar later vervangt L. van Dam de Vox Humana van het Hoofdwerk door een Trompet 8'. De meest ingrijpende verandering ondergaat het orgel als Bakker & Timmenga er in 1911 aan werkt. Van de mechaniek wordt vervangen wat versleten is (draadwerk, winkelhaken); de oude balgen ruimen het veld voor een magazijnbalg en de schuifkoppel wordt veranderd in een koppel met knop. Maar ook het pijpwerk wordt onder handen genomen. Dat resulteert in het opschuiven van pijpen, aanbrengen van expressions en bijmaken van nieuwe pijpen, maar ook in dispositiewijzigingen: de vermoedelijk door Radersma zelfstandig gemaakte discantprestanten verdwijnen, de Fluit travers 8' van het Hoofdwerk staat zijn plaats af aan een Viola 8' en de Nasart 3' van het Rugwerk wijkt voor een Viola 4'. De frontpijpen worden bestreken met aluminiumverf. Minder ingrijpende werkzaamheden worden uitgevoerd in 1940 door Vaas en Bron (demontage en herplaatsing binnenwerk in het kader van de kerkrestauratie) en in de jaren '60 door Wim Eppinga. Een deelrestauratie van het orgel vindt plaats in 1986. Bakker & Timmenga herstelt de windvoorziening en de hoofdwerkklade. Toegevoegd wordt de mogelijkheid de registerknoppen van de beide zestienvoetsregisters van het Hoofdwerk in twee standen te gebruiken, waardoor men kan kiezen voor het klinken van deze registers over het gehele klavier of slechts van C tot c. Deze werkzaamheden worden uitgevoerd onder advies van Klaas Bolt. In 2002 komt een rapport van de hand van Jan Jongepier gereed. Het bevat aanvullingen op het rapport van Bolt uit 1975 en brengt in kaart hoe de tweede fase van de restauratie gestalte zou kunnen krijgen. Deze tweede restauratiefase krijgt zijn beslag in 2011 en 2012 en wordt eveneens uitgevoerd door Bakker & Timmenga. Aanvankelijk treedt Jan Jongepier op als adviseur. Nadat ziekte dit hem onmogelijk maakt, wordt zijn taak overgenomen door Theo Jellema. De restauratiewerkzaamheden van 2011-2012 kunnen op hoofdlijnen worden aangeduid met 'herstel van uitdrogings schade en de dispositiewijzigingen in de twintigste eeuw'. Daarnaast is het orgel (voor zover dit in het kader van de eerste fase nog niet gebeurde) technisch geheel gerestaureerd en de dispositie is waar mogelijk hersteld naar de situatie 1791.

Met de reconstructie van de Nasard en de (ters)Mixtuur op het Rugwerk herkrijgt het instrument zijn (laat)barokke glans en kan het weer schitteren als een parel aan de Friese orgelkroon.

Dispositie:

Hoofdwerk (C-f3): Bourdon 16'; Prestant 8'; Roerfluit 8'; Viola di Gamba 8' (Radersma, 1843), Octaaf 4'; Gemshoorn 4'; Quint 3'; Superoctaaf 2'; Mixtuur V sterk (deels 2012), Basson 16' (B/D), Trompet 8' (bekers Van Dam, 1861)

Hoofdwerk (C-f3): Rugwerk (C-f3): Holpijp 8'; Prestant 4'; Fluit does 4'; Nasart 3' (2012), Woudfluit 2'; Mixtuur III (2012), Dulciaan 8' (B/D)

Pedaal (C-d1): aangehangen

Werktuiglijke registers: Manuaal-koppel (schuifkoppel), Pedaalkoppel Hoofdwerk, Afsluiting Hoofdwerk, Afsluiting Rugwerk, Tremulant, Hoofdwerk, Tremulant Rugwerk

Toonhoogte: a1 = 457 Hz bij 16 graden Celsius

Stemming: naar Neidhardt

Dearsum
De Nicolaaskerk van Dearsum is gebouwd omstreeks 1200. In de 15^e eeuw onderging de kerk gotische aanpassingen, waaronder de toevoeging van spitsboogvensters aan de zuidzijde en een dichtgemetselde ingang aan de noordkant. De slanke, ongelede toren met zadeldak tussen topgevels met pinakels dateert uit de 13^e eeuw en bevat een 14^e-eeuwse luidklok van een anonieme gieter. Het interieur wordt gekenmerkt door een ongeschilderd houten tongewelf met trekbalen, sleutelstukken en schoren op muurstijlen. Aan de noordzijde zijn nog steeds dichtgemetselde ingangen zichtbaar, die vroeger apart werden gebruikt door mannen en vrouwen. Een nis in de noordmuur duidt op een voormalige sacramentsnis, terwijl een piscina met zandstenen schap aan de zuidzijde aanwezig is. De preekstoel, geplaatst aan de zuidzijde, dateert uit het begin van de 17^e eeuw en is voorzien van een klankbord, voet en vernieuwde trap uit 1859. Tijdens een restauratie in de jaren 50 van de 20^e eeuw werd het interieur aangepast, waarbij onder andere banken en kroonluchters werden toegevoegd.

Op pagina 20-23 beschrijven Victor Timmer en Ton van Eck uitgebreid de geschiedenis van het Adema-orgel (1875). Hier wordt volstaan met de dispositie:

Dispositie:

Manuaal (C-f3): Bourdon 16'; Prestant 8'; Viola 8'; Holpijp 8'; Octaaf 4'; Viola 4'; Fluit harmoniek 4'; Quint 3'; Octaaf 2'; Trompet 8'

Pedaal (C-c1): Aangehangen

Jorwert
De Redbadtsjerke is vernoemd naar Sint Radboud, bisschop van Utrecht van 899 tot 917, en is de enige kerk in Fryslân die aan deze heilige is gewijd. De exacte bouwdatum van de huidige stenen kerk is onbekend, maar wordt geplaatst in de 11^e eeuw. Waarschijnlijk stond er voor deze stenen constructie een houten kerk op dezelfde locatie. Het gebouw is grotendeels opgetrokken uit tufsteen. De preekstoel dateert uit de 17^e eeuw. In 1951 stortte de toren van de kerk in, maar deze werd kort daarna herbouwd. Een volgende restauratie, samen met de kerk



Het Knol-orgel (1791) in Boazum.

(Foto: Peter van der Zwaag)



Het Adema-orgel (1875) in de Nicolaaskerk van Dearsum. (Foto: Peter van der Zwaag)

zelf, vond plaats in 1954, en in 2006 werd de toren opnieuw gerenoveerd. De toren bevat twee luidklokken, waarvan de oudste dateert uit 1394 en de andere uit 1749. Een opvallend detail aan de buitenkant is een zonnewijzer aan de zuidmuur.

Het orgel

Het orgel is gemaakt door Albertus van Gruisen in 1799. Toen Albertus van Gruisen uit Jorwert verdween, liet hij hier een orgel achter van een uitzonderlijke kwaliteit. Deze kwaliteit is door ruim twee eeuwen heen voor diverse orgelmakers aanleiding geweest het unieke klankbeeld volledig ongewijzigd te laten. Hoe bijzonder dit is, blijkt wel uit het feit dat er in het noorden van ons land vrijwel geen enkel orgel aan te wijzen is waar niet aan de dispositie is gewijzigd om te voldoen aan de veranderende smaak van de tijd. Dat wil echter niet zeggen dat er niet door orgelmakers aan het orgel werd gewerkt en er geen wijzigingen werden aangebracht. In 1913 vervangt Bakker & Timmenga de volledig versleten klavieren en in 1936 worden de drie spaanbalgen vervangen door een magazijnbalg.

Na de Tweede Wereldoorlog is ‘het hart’ van het orgel, de beide windladen waar de pijpen op staan, ook in verval geraakt. In 1956 krijgt de Orgelmakerij Van Leeuwen uit Leiderdorp de opdracht voor de restauratie. Van Leeuwen brengt een eigen gepatenteerd systeem aan op de windladen dat lekkage moet voorkomen. Dit zogenoemde VEKA-systeem (Verende KAntsleep), past hij bij vrijwel al zijn restauraties toe. De tijd heeft echter bewezen dat zijn vinding lang niet overal voldeed. De meeste van deze sleepsystemen zijn in de afgelopen decennia verdwenen en werden vervangen door het aloude sleep-systeem zoals

Van Gruisen het al in 1799 bouwde.

Aan het begin van de 21^e eeuw is groot onderhoud noodzakelijk geworden. Het orgelinterieur is sterk vervuild en van de orgelkas waren in de loop der jaren al diverse onderdelen afgevallen. Een rapport wordt opgesteld door orgeladviseur Theo Jellema waarin alle gebreken worden opgenomen. Omdat er aan de buitenkant van het VEKA-systeem niet te zien is in welke staat het verkeert, wordt er onderzoek gedaan naar het functioneren hiervan. Dit bleek nog in orde te zijn waardoor vervanging van het systeem op korte termijn niet noodzakelijk was. Het prachtige en rijk versierde snijwerk wordt gerestaureerd en ontbrekende elementen worden bijgesneden. Het pijpwerk wordt schoongemaakt en wordt de intonatie gecorrigeerd waar die verlopen was. Daarnaast wordt het orgel gestemd op de toonhoogte die het al in 1799 kreeg, namelijk 450 Hz bij 18 graden Celsius.

Dispositie:

Hoofdwerk (C-f3): Bourdon 16’ (D), Prestant 8’, Holpijp 8’, Octaaf 4’, Fluit d’Amour 4’, Quint 3’, Octaaf 2’, Mixtuur IV-V-VI sterk, Trompet 8’ (B/D), Tremulant

Rugwerk (C-f3): Fluit Does 8’, Fiool de Gambe 8’ (D), Prestant 4’, Nasat 3’, Woudfluit 2’, Dulciaan 8’ (B/D), Tremulant

Pedaal (C-d1): Aangehangen

Koppels: Manuaalkoppel, Pedaalkoppel

Mantgum

De Mariakerk in Mantgum werd gebouwd rond 1500 ter vervanging van een eerdere, vermoedelijk uit circa 1200 stammende, middeleeuwse voorganger. Tussen 1865 en 1867 werd de kerk naar plannen van architect J.I. Douma verhoogd, gepleisterd en voorzien van spitsboogvensters. In 1868 werd de oorspronkelijke zadeldakconstructie afgebroken en vervangen door een nieuwe toren met drie geledingen en een ingesnoerde spits. Het interieur wordt gedekt door een tongewelf. Het meubilair, vervaardigd tussen 1779 en 1781, bestaat uit een gesneden preekstoel met achterschot en klankbord, banken en herenbanken, uitgevoerd in eikenhout met snijwerk in Lodewijk XVI-stijl. Een bijzonder element is de ronde preekstoel in de dooptuin, uniek voor Fryslân. De kerk bezit ook gebrandschilderd glas uit 1939, met afbeeldingen van kerken en torens, afkomstig uit het voormalige gemeentehuis van Baarderaad en vervaardigd door J.H. Wijkmans.

Het orgel

Al in de 17^e eeuw moet de kerk van Mantgum een orgel rijk zijn geweest. In 1710 bouwt Jan Harmens Camp uit Berlikum een nieuw orgel, waarbij hij materiaal uit dat eerdere orgel gebruikt. Dit instrument had 12 registers, verdeeld over een Hoofdwerk en een Rugwerk. In 1813 wordt het orgel gewijzigd en uitgebreid door Jan Reinders Radersma uit Wiuwert. In 1845 wordt het orgel vervangen door een nieuw tweeklaviers instrument van Luitjen Jacob van Dam uit Leeuwarden, waarin nog wel wat materiaal van Harmens verwerkt wordt. Na de verbouwingen in de kerk willen de kerkvoogden ook weer een nieuw orgel. Het nog maar 34 jaar oude Van Dam-orgel wordt vervangen door een groter exemplaar (met vrij pedaal) door dezelfde firma. Het oude orgel krijgt een tweede leven in de Evangelisch-Lutherse Kerk van Harlingen. De drie beelden (Geloof, Hoop en Liefde) die op het oude orgel stonden blijven wel in Mantgum en krijgen een plek op het nieuwe orgel. Het instrument wordt op 21 december 1879 in gebruik genomen door K. Suringbroek, de

Dispositie:

Hoofdwerk (C-g3): Bourdon 16’; Prestant 8’; Violon 8’ (D), Holpijp 8’; Octaaf 4’; Roerfluit 4’; Quint Prestant 3’; Octaaf 2’; Cornet III sterk (D), Trompet 8’ (B/D)

Bovenwerk (C-g3): Salicionaal 8’; Viola di Gamba 8’; Fluit Does 8’; Salicet 4’ (2022), Flûte Travers 4’; Gemshoorn 2’; Clarinet 8’; Tremulant

Pedaal (C-d1): Subbas 16’; Prestant 8’; Gedekt 8’; Octaaf 4’; Bazuin 16’ (2022)

Koppels: Manuaalkoppel, Koppel Pedaal-Hoofdwerk



Het Van Dam-orgel (1879) in de Mariakerk van Mantgum. (Foto: Peter van der Zwaag)

organist van de Grote Kerk in Leeuwarden. Dit orgel wordt in de loop der tijd wel gerepareerd, maar ondergaat geen ingrijpende wijzigingen. In 2022 is echter, na 140 jaar, een restauratie noodzakelijk. Deze wordt uitgevoerd door de fa. Bakker & Timmenga uit Leeuwarden, onder advies van Theo Jellema. Bij deze gelegenheid konden ook de in 1879 gereserveerde registers worden geplaatst. De Salicet 4’ van het Bovenwerk wordt gekopieerd naar het voorbeeld van het Van Dam-orgel van Wergea (1871) en de Bazuin 16’ van het Pedaal naar het Van Dam-orgel van Assen (1896).

PETER VAN DER ZWAAG
THEO JELLEMA (orgelbeschrijving Boazum)

Zomerorgelconcerten

in de Grote Kerk te Harlingen

Vier 250 jaar Hinsz-orgel

vrijdagavond 20.00 uur, Kerkpad 3

entree 12 euro p.p.

20 juni - Eeuwe Zijlstra

4 juli - Birgit Wildeman (Duitsland)

18 juli - Henk de Vries

1 augustus - Wim Treurniet (Noorwegen)

15 augustus - Leo van Doeselaar

29 augustus - Jos van der Kooy

Stichting Concerten Grote Kerk Harlingen

www.orgelharlingen.nl

Lever deze advertentie in voor een gratis drankje na afloop!



Het Van Gruisen-orgel (1799) in de Redbadtsjerke van Jorwert. (Foto: Peter van der Zwaag)

Hendriksen & Reitsma

KERKORGELS

• nieuwbouw

• restauratie

• onderhoud

• stemmen

Vreeweg 49

8071 SJ Nunspeet

Tel. 0341 25 24 84

www.hendriksen-reitsma.nl

info@hendriksen-reitsma.nl

Hervormde kerk Numansdorp

Restauratie en uitbreiding 2018

Het fenomeen van de imitatie-draperie of “kleeds verbeelding”

Een argeloze bezoeker van historische kerken komt ze zo nu en dan tegen; de imitatie-draperie. Een gordijn achter of om het orgel. Soms dominant, soms onopvallend. Een gordijn niet van stof gemaakt maar geschilderd op hout of rechtstreeks op de muur achter het orgel.

Een draperie is volgens Van Dale: *een versiering van vrij afhangende of geplooid stof als bekleding van een wand*. Daarbij is een imitatie-draperie een nabootsing van een echt gordijn. Hiervoor wordt ook de term baldakijn gebruikt. Baldakijn staat voor ‘troonhemel uit kostbare stof’. De gordijnen van de imitatie-draperie zijn opgehangen aan het eveneens geschilderde baldakijn.

Nederland kent plusminus vijftig kerken waar een imitatie-draperie was of is. Van die vijftig zijn er inmiddels tien verdwenen; er resteren nog ongeveer veertig. Wat is de functie van zo’n imitatie-draperie? De naam zegt het al; het is een gordijnachtige versiering rond het orgel op een houten schot, het gewelf of rechtstreeks op de muur. De meeste voorstellingen zijn weergegeven als opgehaalde gordijnen, vastgebonden met koorden en kwasten, de zogenaamde embrasses, welke in woonhuizen van vermogende eigenaren typerend waren voor hun woonstijl vanaf de achttiende eeuw. (*1)

Relatie orgel-imitatie-draperie

Ook wordt de term trompe-l’oeil gebruikt. De imitatie-draperie is geschilderd met de techniek van de trompe-l’oeil; een techniek waarbij opzettelijk een optische illusie wordt gecreëerd. In Fryslân komt ook de benaming “orgelgordijn” of “kleedsverbeelding” (*2) voor.

Sinds de reformatie zijn langzamerhand alle protestantse kerken voorzien van een orgel ter ondersteuning van de gemeentezang. De kas van een orgel was vaak een pronkstuk. Vaak waren het gemeentebesturen die de orgels financierden. Voor hen was uiterlijk vertoon van macht en status bij de bouw van het orgel een belangrijke component. Een uitbreiding van die pronkzucht vond plaats door het aanbrengen van imitatie-draperieën. De dure gordijnen in huizen van rijke bezitters werden zo ook in de kerk zichtbaar waardoor hun naam en de daad van hun schenking zouden blijven voortleven. (*3) Mogelijk koos men voor imitatie gordijnen omdat echte gordijnen te duur waren en bovendien moeilijk te onderhouden omdat ze zo hoog hingen. Pas na de scheiding van kerk en Staat in 1798 komen de kerkvoogden in beeld. Vanaf dat jaar vond er een herziening van het eigendomsrecht van kerkgebouwen plaats waarbij kerkgebouwen in het bezit kwamen van de kerkelijke organisatie. Beide partijen wilden graag dat hun schenking bekend zou blijven. Vandaar de tekstborden op de orgelkas. Op het platteland, met name in Fryslân, was het vaak de landadel die het orgel schonk en daarom op de orgelkas vereeuwigd wilde worden. De relatie tussen de gordijnen in de rijke interieurs van de landadel in de achttiende eeuw en de daarvan afgeleide imitatie-draperieën lijkt daarmee aannemelijk. Dit omdat textiel vroeger een van de kostbaarste elementen in het interieur betrof.

De orgelbouwer

Het orgelmeubel werd vaak tot ver in de negentiende eeuw niet gemaakt door de orgelbouwer maar, als gevolg van het gildewezen, vaak door een gekwalificeerde schrijnwerker. Het basisontwerp van de orgelkas werd meestal wel gemaakt door de orgelmaker, als hoofd-aannemer; de schrijnwerker voltooide vervolgens het ontwerp en maakte het meubel in opdracht van het kerkbestuur of de orgelmaker en ontwerper. De ornamentiek en het schilderwerk bleven tot lang in de negentiende eeuw voor de verantwoording van de opdrachtgever. Gaandeweg ontstonden min of meer vaste combinaties tussen

orgelbouwers en beeldhouwers, schilders, schrijnwerkers en andere kunstenaars. Leidt zo’n imitatie-draperie de aandacht niet juist af van het orgel? Of versterkt ze die juist? De meeste orgels zijn na de reformatie geplaatst op een galerij tegen de westwand van de kerk. Moet zo’n orgelkast schitteren ter meerdere eer en glorie van de schenker dan zou zo’n imitatie-draperie kunnen afleiden. Toch moet de komst van de imitatie-draperie in die richting worden gezocht. Zij komt hoofdzakelijk voor in van oorsprong protestantse provincies met een rijke landadel zoals in Groningen (5) en Fryslân (20). Wilde de rijke gever naast zijn gift, het orgel, ook laten zien dat hij thuis een duur interieur bezat waarmee hij graag wilde pronken? In de achttiende eeuw was textiel kostbaar. Wie het breed had liet het breed hangen. (*4) Misschien is er zelfs een soort parallel te trekken met een toneelstuk? Het gordijn wordt opgetrokken; het concert kan beginnen.

In de katholieke provincies, en elders waar de katholieken slechts gedoogd werden met schuilkerken, was soberheid het uitgangspunt en zien we nauwelijks vergelijkbare kostbare schenkingen, enkele uitzonderingen daargelaten zoals in Onse Lieve Heer op Solder te Amsterdam. Het orgel in katholieke kerken was slechts bedoeld als ondersteuning van het zangkoor dat op de galerij de zang tijdens de mis verzorgde en had daardoor een veel minder belangrijke status. De protestantse kerken van Heesbeen (gemeente Heusden) en ’s-Gravenmoer vormen de uitzonderingen in het voorheen katholieke Brabant.

De datering

Globaal is het fenomeen imitatie-draperie te dateren in de periode 1775 tot 1850. Er lijkt een causaal verband te bestaan tussen de komst van het orgel en de bouw van de imitatie-draperie. Uit archieven (in Fryslân) (*5) is die relatie af te leiden. Pas na het midden van de achttiende eeuw komt de imitatie-draperie in de mode met haar hoogtepunt rond 1800. Toen vond de scheiding van kerk en staat plaats waarbij veel kerken een orgel kregen ter ondersteuning van de gemeentezang. Tegelijkertijd werd aan het einde van de achttiende eeuw de draperie in het interieur, met name beïnvloed door Daniel Marot, populair en in het laatste decennium van de achttiende eeuw rijker en gecompliceerder. (*6)

Hieraan vooraf ging een periode waarin geschilderde schijnarchitectuur opkwam. De kerk van Bodegraven (ZH) is hiervan een goed voorbeeld. Daar werd ter weerszijden van het orgel uit 1772 renaissancistische architectuur geschilderd. Uiteraard zijn ook bij deze datering uitzonderingen aan te wijzen zoals bij de kerk van Loppersum (Gr). Het orgel uit 1562 werd in 1665 gerestaureerd en verbouwd waarbij “de hoeken van het balkon geen zuilen kregen maar draagpalen met daar om heen een zwaar grenen beschoot in gordijnvorm dat vervolgens als een trompe-l’oeil in imitatie-gordijnvorm was geschilderd.” (*7)

In tegenstelling tot de veronderstelling dat de orgels en de imitatie-draperieën omstreeks dezelfde tijd ontstonden is het feit dat in sommige kerken op de westwand een imitatie-draperie werd aangebracht, waarna pas na korte of lange tijd het orgel werd gebouwd zoals in de kerken van Voorburg (ZH) en Goingsarijp (Fr). Dat laatste kerkje werd gebouwd in 1770 terwijl het orgel pas in de jaren zeventig van de twintigste eeuw werd

geplaatst! Een bijzonder voorbeeld hiervan is te zien in de kerk van Heesbeen (NB) waar op het houten schot een compleet orgelfront is geschilderd met daar omheen een imitatie-draperie. Het orgel dat dit geschilderde orgelfront grotendeels onzichtbaar maakt is ongeveer dertig jaar later aangebracht. In die situatie ontbreekt de relatie met de bouw van het orgel. Dit zou er op kunnen duiden dat de imitatie-draperie omstreeks die tijd zo populair was dat ze zelfs zonder orgel ter versiering werd aangebracht.

Helaas zijn de imitatie-draperieën niet gesigneerd of gedateerd. Bijkomende complicatie om een imitatie-draperie aan de komst van een orgel te koppelen, is het feit dat diverse kerken in de loop van de tijd een nieuw orgel aanschaffen waardoor het onduidelijk wordt of de draperie bij het eerste of het tweede orgel is aangebracht. Verfstoffen, en de mode in gordijnen, kunnen echter wel een middel zijn om te dateren.

Uit het reeds vermelde uitgebreide archiefonderzoek van S. ten Hoeve onder 19 Friese kerken is bij ongeveer de helft een relatie af te leiden tussen de komst van het orgel en dat van de imitatie-draperie. Bij de kerk van Breukelen is de imitatie-draperie in 1787 gemaakt; tegelijk met de bouw van het orgel. (*8)

De makers

Uitgaande van de inventarisatie van veertig kerken met een orgel en een imitatie-draperie blijkt dat daarvoor in totaal slechts zestien orgelbouwers werkzaam zijn geweest. (*9) Deze orgelbouwers zijn te verdelen in vier groepen: de Friese school (Van Dam en Van Gruisen), de Groningse school (Hinsz), de Gelderse school (Scheuer en Knol) en de Brabantse school (Van Oeckelen uit Breda). Tussen deze orgelbouwers bestond onderling contact. Sommige orgelbouwers zoals Albert van Gruisen hadden een relatie met de mees-ter-timmerman Andreas Hendriks Grendel (1753-1812) die de imitatie-draperieën voor hem verzorgde. In de kerk van Jorwert (Fr) bouwde hij in 1799 een orgel waarbij de Leeuwarder decoratie-schilder A. Grendel voor 28 gulden de imitatie-draperie verzorgde. (*10) Door de archiefstudie van S. ten Hoeve is er meer bekend geworden over de schilders van de imitatie-draperieën in Fryslân. Dezelfde A. Grendel schilderde in 1807 ook de imitatie-draperie in de kerk van Hilaard. In Abbega vermeldt een kerkvoogdijrekening van 1824: “fl. 8,35 betaalt aan J. H. Oppedijk wegens het verwen van een kleed over het orgel alhier”. De kerk van Boksum kreeg in 1810 een “kleedsverbeelding”, geschilderd door Wytze Douwes voor de somma van fl. 35 gulden. Buiten Fryslân is alleen de schilder van de imitatie-draperie in de kerk van Breukelen bekend; Paulus van Nieuwkerk. (*11) Hij ontving voor dit werk fl.

199 en vijf stuiver. De magistrale uitvoering wijst op een zeer vakkundig schilder en een rijke mecenas, waarschijnlijk dezelfde als degene die in dat jaar het orgel schonk; de Amsterdamse koopman Claude van Noordwijk.

De situering van de imitatie-draperie

Uitgaande van de veronderstelling dat een imitatie-draperie is aangebracht om de luister van de schenker van het orgel te accentueren is de locatie van groot belang. Bij die locatie zijn er een drietal vormen te onderscheiden. In sommige gevallen is de imitatie-draperie aangebracht, gelijk met de voorkant van het orgel zoals in de kerken van Raerd (Fr), Wiuwert (Fr), Blessum (Fr), Boksum (Fr) en Hasselt (Ov). Daarbij lijkt het orgel bijna door een hemelse sfeer te zijn omgeven. Uiteraard is dit de meest opvallende plaats. Orgelfront en draperie vormen bijna één geheel. Het zicht op het orgel wordt door de dominante situering van de imitatie-draperie bijna geweld aangedaan. In veel gevallen is de orgelkas tegen een houten wand geplaatst. Op deze wand werd soms de imitatie-draperie geschilderd. Hierdoor is het effect minder dan bij de eerste optie. Een derde optie is dat die houten wand nog teruggeplaatst is ten opzichte van de achterwand van de orgelkas. Daardoor is het effect van de imitatie-draperie het meest minimaal. Zo is de wand in ’s-Gravenmoer vier meter achter de orgelbalustrade geplaatst; tegen de oostmuur van de toren en geflankeerd door een houten wand. Wel is hier het effect vergroot door de draperie volledig ter weerszijden van het orgel een zo maximaal mogelijke lengte te geven terwijl de draperie in het midden met een zogenaamde kap (baldakijn) tegen het gewelf van de kerk is aangedrukt om zo nog enigszins boven de versieringen van de pedaaltoeren uit te komen. De kijker moet ongeveer op het koor staan om het effect optimaal te kunnen waarnemen. Uiteraard is er een relatie tussen de breedte van de orgelkas ten opzichte van de breedte van het schip van de kerk en het zicht op de imitatie-draperie. Hoe breder de orgelkas hoe minder ruimte er reesteert voor de imitatie-draperie en omgekeerd. In de kerk van Voorburg (ZH) is achter het orgel een Tiengebodenbord geschilderd op de oostwand van de toren. Dit Tiengebodenbord is net zo hoog als de orgelkas. Vermoedelijk is het al aangebracht voordat in 1800 het eerste orgel werd geplaatst. Overhoeks, ter weerszijden van het Tiengebodenbord, zijn schotten aangebracht waarop de imitatie-draperie is geschilderd. Deze opstelling is zeer vergelijkbaar met die van Baarland (Zld) waar op een schot, halverwege de kerk, een Tiengebodenbord is geschilderd, geflankeerd door



Het Hillebrand-orgel (1816) in de Laurentiuskerk van Raerd.

(Foto: Peter van der Zwaag)



Het Willem Meinderts-orgel (1659) in de Mariakerk van Blessum. (Foto: Peter van der Zwaag)

imitatie-draperieën. Boven de Tiengeboden-schildering is een medaillon met tekst aan-gebracht vergelijkbaar met dat van Voorburg. Uitzonderlijk is de situatie in Baarland omdat hier de imitatie-draperie niet het orgel omlijst maar de preekstoel.

Imitatie-draperie op steen (stucwerk)

De schilderijen op steen/stucwerk zijn van oudere oorsprong omdat dit als een vervolg kan worden gezien van de middeleeuwse beschildering op de wanden en het gewelf van de kerk. Veel middeleeuwse kerken zijn in de periode tot de reformatie voorzien van gewelf- en wandschilderingen. Vaak ging het om heiligen of sjabloonschilderingen. Dat in het verlengde van deze traditie ook de wand achter het orgel werd beschilderd ligt voor de hand. De oude Bavokerk in Haarlem bezat oorspronkelijk een koororgel tegen de noordwand. Dit orgel uit 1436 was geplaatst tussen de eerste en de derde zuil aan de noordzijde van de hoofdbeuk van het koor. Achter dit orgel was een zwarte con-tourschildering aanwezig die de vorm van de orgelkas volgde. Daarvan resteert nu alleen nog het deel achter de voormalige bastoren. Ook de Oude Kerk in Amsterdam kende zo'n zwarte achterwand. De draperieschildering op de achterwand van het orgel in Raerd is een reconstructie van de draperieschildering die er voor 1909 ook al op zat. De wand was niet egaal zwart. In 1909 is de schildering op het gewelf witgekalkt en de achtermuur op-nieuw bepleisterd, waardoor de schildering verdween. Op foto's uit 1909 was echter wel duidelijk zichtbaar dat er een schildering ge-zeten had. Nadat deze foto's voor een boek-je gescand waren, bleken juist op de scan de contouren van de gordijnen en kwasten goed zichtbaar. Die scan heeft gediend als voorbeeld voor de reconstructie, enkele maanden na de oplevering van de kerk. Hier lijkt een verwantschap met moderne thea-ters aanwezig waar ook de meeste wanden zwart zijn geschilderd om niet af te leiden van de voorstelling. "Dat zwart schilderen was eveneens bedoeld om het orgel beter te laten afsteken tegen de wand. Vooral bij de tinnen frontpijpen en het bladgoud, wel-licht ook vanwege de polychromie. Het orgel lijkt dan bovendien nog groter en vormt een geheel met de zwarte muur er achter." (*12) De Catharinakerk in Roden (Dr.) heeft zo'n op stucwerk geschilderde wand gekend. Bij de totale ontleistering van de kerk in 1930 is deze imitatie-draperie verdwenen. (*13) Ook in de kerk van Elburg (Gld) is de imitatie-dra-perie rechtstreeks op de muur aangebracht.

De kleuren van de imitatie-draperie
In de tweede helft van de zeventiende eeuw en in de achttiende eeuw kreeg de kleur in het kerkinterieur een verlangde deftigheid waarbij Berlijns blauw (ultramarijn blauw en Pruisisch blauw) (*14), olijfgroen of mahonierood in de mode kwamen. (*15) De kleu-ren van de orgelkas en de draperie zijn hier nauw aan verwant. Dat de imitatie-draperie rond 1800 op grote schaal werd toegepast hangt wellicht samen met de komst van de imitatie schildertechnieken. In de periode

van 1780 tot 1786 ging men over tot *antique* werk. (*16) Behalve de meest voorkomende kleuren blauw en groen zijn op sommige plaatsen andere kleuren aangetroffen. On-der de blauwe kleur van de imitatie-draperie in Raerd (Fr) kwam bij de laatste restaura-tie een rode kleur tevoorschijn. Hier lijkt een relatie aanwezig met de oorspronkelijk rode kleur van het orgel. (*17) Bij de laatste res-tauratie zijn de kleuren aangevuld om de plooiën te accentueren.

Vormgeving

Bijna alle onderzochte kerken bleken een geschilderd gordijn te bezitten in min of meer dezelfde uitmonstering. Het verschil in kwali-teit zal te maken hebben gehad met de kwa-liteit van de schilder. Ook kan uiteraard van een stadse imitatie-draperie, zoals in Enkhui-zen, een grotere kwaliteit worden verwacht dan van dat in een kerk op het platteland. Zo is voor de imitatie-draperie in de kerk van Hornhuizen (Gr) vermoedelijk de plaat-selijke schilder ingeroepen. De kwaliteit van die schildering steekt schril af bij de overige. Ook is zichtbaar dat in steden en kerken in een rijke omgeving zoals die van Breukelen (Utr) een kwalitatief meer begaafd schilder bezig is geweest. Hoewel er ook op dorpen imitatie-draperieën zijn vervaardigd, zoals in Raard, die wat kwaliteit betreft nauwelijks on-der doen voor een stedelijke schilder. De kerk van Dronryp bezat voorheen een vergelijkbare combinatie als de kerk van Bodegraven, een imitatie-draperie en een architectuurschildering. Op een foto van ca. 1900 is te zien dat de wand achter het orgel een monumentale beschildering had, moge-lijk uit 1843 maar wellicht uit 1820 toen de orgelkast voor het eerst werd geschilderd. In 1843 ontving J.K. Wassenaar fl. 244,54 voor "verwen, vergulden etc. van het orgel". De beschildering kan toen ook wel een vernieu-wing hebben ondergaan. Het bovenste deel van de wand is beschilderd met een dra-perie. Daaronder is een neoclassicistische wand met nissen en Korintische pilasters geschilderd in trompe-l'oeil en in grisaille, om beeldhouwwerk te suggereren. In de nis-sen zijn allegorische vrouwenfiguren te zien: links een vrouw met lier en rechts een vrouw met een muzieklad. Bij de ingrijpende wij-zigingen aan het orgel in 1917-1918 zijn de beschilderingen verdwenen. (*18)

Twee imitatie-draperieën in Fryslân
Fryslân is in Nederland de provincie met de meeste imitatie-draperieën. Ongeveer twin-tig kerken bezitten, of hebben een imitatie-draperie gehad. Nog aanwezig: Blessum, Boksum, Goinga-rijp, Hilaard, Hemelum, Jouswier, Lytsewier-um, Raerd, Sibrandabuorren, Wiewert. Verdwenen: Abbega, Boazum, Dronryp, Hui-zum, Jorwert, Morra (?), Sint Nicolaasga, Vrouwenparochie, Weidum.

De Mariakerk van Blessum

Het orgel is gebouwd in 1659 en daarmee een van de oudste van Fryslân. Ide Car-sten bouwde de orgelkas terwijl het orgel zelf vermoedelijk is gemaakt is door Willem Meinderts, orgelmaker uit Berlikum. In 1809



Het Bakker & Timmenga-orgel (1918) in de oude kas (1675) in de Sint-Margryttsjerke van Boksum. (Foto: Peter van der Zwaag)

voerde Albertus van Gruisen werkzaamhe-den uit aan het orgel. Daarbij is vermoedelijk de imitatie-draperie aangebracht. De drape-rie is aansluitend met de voorkant van het orgel geplaatst op de toen nieuw gebouwde galerij. In de kerkvoogdijrekeningen wordt in 1810 vermeld: "een kleedsverbeelding" (*19) Het betreft een blauw rondlopend kleed. Twee engelen houden aan weerszijden van het orgel de draperie omhoog. De vele mu-ziekinstrumenten en de hoogte van het orgel, tot aan het plafond, reduceren de zeggings-kracht van de imitatie-draperie enigszins.

De Sint-Margryttsjerke van Boksum

Het orgel is vermoedelijk gebouwd in 1675-1676 door Jan Harmens Camp, afkomstig uit Berlikum. De oudste kleurlaag was beits-rood. De orgelkas heeft nu een rood-bruine kleur. In 1810 maakte Wytse Douwes de imitatie-draperie. (*20)
De kleur van de imitatie-draperie is blauw; met wit worden de plooiën geaccentueerd. In het midden vier kleinere delen, die opge-haald worden door embrasses. De zijvleu-gels zijn in verhouding groot, zij worden in het midden vastgehouden met één koord en een rozet. Aan de koorden hangen kwasten, de zogenaamde embrasses. Het rozet is aan de onderzijde rood afgewerkt. De draperie is aan de onderzijde goudkleurig afgewerkt, in overeenstemming met de gouden franje die rond loopt. De verticale zijwangen zijn aan een eiken korbeel bevestigd. De trekbal is voorbij de draperie afgezaagd om zicht op het orgel te creëren. De imitatie-draperie hangt gelijk met de voorzijde van het rug-werk waardoor dit onderdeel wordt geaccen-tueerd. Hierdoor komt de hoofdkas van het orgel wat in de 'schaduw' te staan. De wand achter het orgel is zwart geschilderd om het orgel naar voren te laten sprin-gen. In deze kerk is dat slechts ten dele gelukt omdat de imitatie-draperie het orgel grotendeels omsluit.

JAAP VAN DER VEEN

Eindnoten:

1. C. Willemijn Fock e.a., *Het Nederlandse interi-eur in beeld, 1600-1900*, Zwolle, 2001, p.251
2. *Kleedsverbeelding is een term uit een kasboek uit het Friese Boksum waarin de kosten van de draperie werden weergegeven.*
3. C.A. van Swigchem, T. Brouwer, W. van Os, *Een huis voor het woord, 's-Gravenhage, 1984, p.145*
4. Hermanni, Wand- en plafonddafwerking in het Nederlandse Interieur, lezing 13 mei 2014
5. S. ten Hoeve, *Orgelgordijnen in Friese kerken, Friese Orgelkrant 2016, p. 17-20*
6. C. Willemijn Focke, p. 278
7. S. Tuinstra, *Orgel-Loppersum-weer-in-gebruik-na-restauratie-en-reconstructie, Orgel-nieuws, 2019*
8. Onder redactie van M. de Beyer, A. Reinstra, P. Verhoeven, *Kerkinterieurs in Nederland, WBOOKS, 2016, p.191*
9. Zie bijlage 1
10. S. ten Hoeve, *Orgelgordijnen in Friese ker-ken, Friese orgelkrant 2016, Stichting Orga-num Frisicum*
11. F.J. ter Beek, *De Hervormde kerk te Breuke-len in Jaarboekje Niftarlake 1985, p.24-44, uit kerkelijk archief A1a en B58b, 1787*
12. R. van Straten, *vriendelijke mededeling*
13. Archief Rijksdienst voor het Cultureel Erf-goed.
14. J. Jongepier, p. 53
15. C.A. van Swigchem, p. 141
16. L. Simis, H. Janse, *Schilder- en verfkunst, Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed, 1992, RV bijdrage 13, p. 78*
17. W. Hansma, *De Laurentiuskerk van Raerd, Gorredijk 2012, p. 59*
18. S. ten Hoeve, *Orgelgordijnen in Friese ker-ken, Friese Orgelkrant 2016, p. 17-20*
19. J. Jongepier, *Het orgel van Blessum gerestaureerd, Keppelstok nr. 54, juni 1997, p.63*
20. A. van Beek, *De restauratie van het orgel in de Sint Margarethakerk te Boksum 2011-2013, uitgave Stichting Alde Fryske Tsjerken, 2013, p.2*

ORGELMAKERIJ REIL B.V.





Postweg 50b Heerde
8181 VJ Heerde
Tel. 0578 691676
info@reil.nl
www.reil.nl

Waadhoeke steunt klinkend erfgoed met forse subsidies



Marijn Kamerling.

Met royale subsidies aan de stichtingen Orgel Franeker en Compagnie Barrevoet geeft de gemeente Waadhoeke dit en volgend jaar het goede voorbeeld voor behoud van het fraaie orgelbezit in de gemeente. CDA-raadslid Marijn Kamerling gaf de aanzet tot de unaniem door de politiek omarmde steun voor het klinkend erfgoed. De zelfverklaarde 'orgelnerd' uit Franeker vertelt over zijn fascinatie.

Als jong kind kroop domineeszoon Marijn tijdens kerkdiensten in Sexbierum graag bij Gerrit de Vries op de orgelbank of op een stoel er net naast. "Geen idee waarom, het interesseerde me gewoon." Heel goed herinnert hij zich ook nog de zomeravondconcerten op Vlieland, waar zijn vader als consultant van de kerk soms wekenlang met zijn gezin verbleef. "Organist Otto Roelofs en Kimswerd organiseerde daar concerten en ik luisterde bij hem in zijn chalet achter de pastorie naar klassieke muziek. Ik heb ooit in de Nicolaaskerk daar liggen slapen bij een concert van Charles de Wolff."

Toen hij in juli 2013 twintig werd, organiseerde de student geschiedenis (Rijksuniversiteit Groningen) op zijn verjaardag een concert in de Franeker Martinikerk met de beroemde Ton Koopman. Cadeautje met wat sponsoring en voor de liefhebbers zelfs een 'Bachhap' met linzen in het naastgelegen restau-

rant De Doelen.

Geen wonder dat Kamerling daarna als bestuurder betrokken raakte bij de Stichting Orgel Franeker. Inmiddels is hij uit de leiding ervan, maar helpt hij nog graag met bijvoorbeeld de kaartverkoop bij concerten. Na zijn studie geschiedenis volgde nog een master beleid, bestuur en politiek in Groningen. Dat alles resulteerde in een baan als ambtenaar bij de gemeente Súdwest-Fryslân. Hij was er vier jaar projectmanager duurzaamheid. Inmiddels is hij alweer twee jaar werkzaam als projectmanager duurzaamheid in het Stads-kantoor van de gemeente Leeuwarden.

Het lijkt logisch dat Marijn Kamerling als domineeskind belandde bij het CDA. "Maar in Groningen kwam ik ook bij de borrels van de VVD. Toen ik in 2019 terugkwam naar Franeker werd ik gevraagd voor het bestuur van het CDA Waadhoeke. Een leuke club. In 2022 solliciteerde ik voor een plek op de kandidatenlijst. Als nummer 5 kwam ik in de

gemeenteraad."

Duurzaamheid, binnenstad, Franeker academiestad en enkele dorpen zitten in het pakket van het inmiddels 31-jarige raadslid. Ook is hij voorzitter van het presidium en daarmee tweede vervanger van burgemeester Marga Waanders.

Kerkelijk is hij in zijn woonplaats Franeker, waar hij samenwoont met zijn vriendin, nog geregeld in de Martini te vinden. Als ruimzinnig gelovige, vertelt hij, die de bijbel niet letterlijk neemt, maar als een leidraad voor hoe je met anderen moet leven. Daarbij vertelt hij dat hij erg kan genieten van het orgelspel van Jochem Schuurman. "Ook in de begeleiding van liederen. Liturgie en muziek spreken me aan."

In 2023 begon Kamerling zijn duurzaamheidsmissie ook toe te passen in zijn raads-werk: het orgelbezit verdiende bescherming en goede conservering. Vooral omdat kerk-gang en -lidmaatschap achteruitgaan en ge-bouwen met mooie orgels worden afgesto-ten. "Het werd mijn kindje", zegt hij zelfs. Als oppositiepartij is het best moeilijk om op dit soort thema's te scoren, weet hij.

De CDA-fractie diende bij het gesprek over het financiële meerjarenperspectief een motie in bij het college om te onderzoeken of er een Waadhoeke-organist kon worden benoemd. Die zou de allure van het rijke or-gelbezit van de gemeente meer op de kaart moeten zetten. Het oudste instrument van de provincie klinkt immers al sinds 1675 in de Salviuskerk van Dronryp. Franeker pronkt met een fraai orgel met pijpen uit 1517. In Minnertsga staat voorts een bijzonder Bel-gisch klavier. Gedurende vijftien jaar waren orgels in Vrouwenparochie, Baaium, Dei-num, Berltsum, Oosterbierum en Sexbierum bovendien onder handen genomen. De ge-meentebespeler zou bij gelegenheden en ceremonies op kunnen treden.

De motie voor een gemeente-organist werd uiteindelijk ingewisseld voor een betere stap in het behoud en de promotie van het in kerken klinkend erfgoed. Unaniem besloot de raad tot steun aan een tweejarig project in 2025 en 2026. "Terwijl we best grote me-ningsverschillen hebben over zaken die we aan willen pakken. Dit heeft een onschuldig karakter, denk ik." De Stichting Orgel Fra-neker ontvangt 54.500 euro. De Stichting Compagnie Barrevoet mag ruim 24.000 euro besteden aan vier orgeltheatervoorstellingen 'O Cielo', geschikt voor een breed publiek en gratis toegankelijk.

"Vanuit de commissie Franeker zet Pie-ter Oosterhof workshops op voor de jeugd. Scholen moeten hapklare brokken krijgen. Hun programma is te vol om de kennisma-king met het orgel aan hen over te laten. Het is ook heel bijzonder dat er extra geld is uit-getrokken om een reeks gratis activiteiten en evenementen mogelijk te maken."

Marijn Kamerling verwacht dat er flink recla-me gemaakt zal worden voor het openings-concert op zaterdag 24 mei in de Franeker Martinikerk met het Roder Jongenskoor en de populaire organist Jochem Schuurman. Voorafgaand daaraan is ook nog de excu-rsiedag van Stichting Organum Friscum op 5 april in Dronryp, Franeker, Menaam en Min-nertsga een aanrader.

„Het bijzondere aan de orgels in die kerken is dat er heel verschillende soorten orgelmuziek op bijzondere wijze kunnen klinken. Zo is Josef Rheinberger heel mooi in Franeker, leent Sexbierum zich goed voor Max Reger en is Minnertsga perfect voor de barok van Francois Couperin. Hopelijk kunnen we hier-mee als gemeente verder gaan na de evalu-atie van wat er de komende jaren aan moois gebeurt."

'Partijen actief houden om initiatieven te ontplooien'

Aan de kant van de ontvangers van de subsidie van de gemeente Waadhoeke voor het orgelbezit geeft Jochem Schuurman antwoord op een aantal vra-gen. Hij is organist van de Martinikerk in Franeker en tevens artistiek adviseur van de Stichting Orgel Franeker.

Wat betekent deze subsidie voor jullie als stichting?

"Het is een unieke gebeurtenis. Subsidi-es in deze mate en omvang zie je niet bij gemeenten. Dat wij zo geholpen wor-den om het historische orgelbezit beter op de kaart te zetten, vooral ook bij de-genen die er minder bekend mee zijn. Je kunt nu programma's maken die je zonder ondersteuning niet kunt opzet-ten. Ik hoop ook dat andere gemeenten hierin volgen."

Hoe ziet je de toekomst van het orgelbezit in de gemeente Waadhoeke?

"Het probleem of zoals ze tegenwoor-dig zeggen de uitdaging is dat het bezit groot is en bijzonder. Monumentenzorg is er voor onderhoud en restauratie, maar voor een toenemend aantal in-strumenten dreigt het gebruik te klein te worden. De kerkdiensten lopen te-rug, steeds vaker worden ze te weinig bespeeld, soms alleen met de kerst. Dat speelt vooral in kleine dorpen. De subsidie wordt gebruikt om meer pu-bliekelijk met de orgels te doen buiten de kerkelijke functie. Behalve gewone orgelconcerten kun je ook denken aan excursievormen door op één dag di-verse orgels te bezoeken. Je kunt dan combinaties maken met bijvoorbeeld een koor of een stomme film. Wij zijn al bezig met een combinatie van Bach en Escher. Ook willen wij kinderen echt bij het orgel laten komen, ook boven."

Zie jij na 2026 kansen op nieu-we subsidies?

"Het is zaak dat wij nu programma's neerzetten die succesvol zijn, bezoek-ers trekken. Hopelijk wil de gemeente er dan mee doorgaan, maar dat is af-wachten. Het is aan de politiek. Wij zul-len er ook andere fondsen voor moeten interesseren. Partijen actief houden om nieuwe initiatieven te ontplooien."

Waarom zou de gemeente heb-ben gekozen voor twee grotere projecten en niet voor kleinere bedragen verdeeld over meer initiatieven?

"Dat weet ik niet, maar het zou kunnen dat ze gekozen hebben voor grotere ini-tiatieven. Er zijn niet eens zoveel kleine commissies. Nog steeds kunnen die bij de gemeente terecht met verzoeken om bijdragen voor initiatieven. Waadhoeke kan ze dan doorsturen naar ons om als een soort koepel financieel bij te spring-en met de middelen die wij ontvangen."

Wat is jouw rol in de projecten die jullie uitvoeren?

"Ik ben artistiek adviseur, geen offici-eel lid van het bestuur. In Franeker zal ik zeker buiten de concerten die ik er normaal al doe zelf extra spelen. In Sex-bierum speel ik met filmbeelden. Ik ben ook betrokken bij een excursiedag langs orgels in Sint Jacobiparochie, Vrouwen-parochie en Oudebildtzijs. Wij hebben nu de middelen om die bijzondere gratis evenementen goed onder de aandacht te brengen."

Erfgoed moet klinken

Bij Alde Fryske Tsjerken onderhouden we al onze monumentale kerken sober en doelmatig. Die termen, die nogal zakelijk klinken, sporen met de lan-delijke subsidieregeling die 'Den Haag' voor monumenten heeft opgetuigd.

Die aanpak geldt voor het hele monument – exterieur en interieur. En dus ook voor mo-numentale orgels in onze kerkgebouwen. We laten ons daarbij adviseren door mensen met verstand van zaken. Er circuleert bij ons op kantoor een lijst waarop van alle orgels staat beschreven hoe goed ze in conditie zijn. Zo houden we secuur in beeld welk on-derhoud nodig is.

Soms is onderhoud niet meer genoeg. Dan kan een ingrijpende restauratie nodig wor-den. Een orgel gaat dan zogezegd grondig in de spreekwoordelijke steigers. En dat loopt dan meteen fors in de papieren. Een restau-ratie kost zomaar een aantal honderdduizen-euro's.

Maximaal de helft daarvan kunnen we ge-subsidieerd krijgen. Voor de overige mini-maal 50 procent hebben we altijd aanvullen-de financiering nodig. In sommige gevallen,

als we daar bij overnames van kerken geld voor gereserveerd hebben, kunnen we daar-voor uit eigen fondsen putten.

Maar dat is lang niet altijd zo. En dus moeten we dan breder om ons heen kijken. We gaan dan bijvoorbeeld ook op zoek naar fondsen met belangstelling voor klinkend erfgoed. Sponsoring, ook een optie. Donaties, idem. Noem maar op.

Maar daarmee zijn we er nog niet. We staan bij restauraties van orgels eigenlijk voor een dubbele uitdaging. Want minstens zo belang-rijk als de financiering is dat een orgel moet leven. Er moet op gespeeld worden. Hoe meer hoe beter. Liefst met zoveel mogelijk publiek. Want geld voor orgels is pas echt goed be-steed als het erfgoed daadwerkelijk klinkt.

Atze Jan de Vries
Alde Fryske Tsjerken



WIEBE VAN DER HOUT

Nieuw naslagwerk over het werk van Albertus Anthoni Hinsz

Het belang van de orgelmaker Hinsz
In het zo rijk van orgels voorziene Nederland nemen de instrumenten van de uit Hamburg afkomstige orgelmaker Albertus Anthoni Hinsz (1704-1785) een belangrijke plaats in door hun uitzonderlijke kwaliteit. Van zijn eerste orgel als zelfstandig orgelmaker (Zandweer 1731) tot aan zijn laatste (Uithuizermeeden 1785) is er sprake van een hoog niveau van ambachtelijkheid en creativiteit.

Van het persoonlijke leven van Hinsz is betrekkelijk weinig bekend. Hij is geboren in 1704 in Hamburg, ging in de leer bij een onbekende orgelmaker (mogelijk Otto Dietrich Richborn) en kwam in 1728 naar Groningen, in hetzelfde jaar als zijn vriend Jacob Wilhelm Lustig, die werd benoemd als organist van de Martinikerk. Hinsz werd meesterknecht van Franz Caspar Schnitger, trouwde met diens weduwe en zette diens orgelmakerij voort. Aan het eind van zijn leven kreeg hij steeds meer problemen met zijn gezondheid. Tijdens de bouw van zijn laatste orgel in de Mariakerk te Uithuizermeeden (1785) overleed Hinsz.

Hinsz-orgels in Fryslân
Hinsz bouwde niet alleen nieuwe orgels, hij was in zijn werkzame leven ook veelvuldig betrokken bij de verbouwing en uitbreiding van bestaande instrumenten, en hij verrichtte onderhoudswerk en reparaties. In Fryslân maakte Hinsz acht orgels: in Tzum (1764), Sexbierum (1767), Hallum (1768), Harlingen (1776), Dantumawoude (1777), Minnertsga (1778), Bolsward (1781) en Driezum (1783). Vijf van deze orgels kunnen nog voluit als Hinsz-orgel worden gekarakteriseerd, de orgelkast van Sexbierum is in 1924 voorzien van een nieuw binnenwerk en de orgels van Minnertsga en Hallum zijn verloren gegaan.

Orgeltypen
Hinsz heeft een drietal typen orgels gemaakt:
1. Orgels met één manuaal en aangehangen pedaal: Driezum, Dantumawoude, Meeden, Wassenaar (later uitgebreid door Van Dam), Haren.
2. Orgels met hoofdwerk, rugpositief en aangehangen pedaal: Zandweer, Hallum, Minnertsga, Sexbierum, Roden, Tzum, Appingedam.
3. Orgels met hoofdwerk, rugpositief en vrij pedaal: Leens, Almelo, Uithuizermeeden, Midwolda, Harlingen, Bolsward.

Waarom een nieuw boek over de orgelmaker Hinsz?
Welhaast iedere doorgewinterde orgelliefhebber kent het in 1985 verschenen belangwekkende boek *Albertus Anthoni Hinsz, orgelmaker (1704-1785)* van Willem Jan Dorgelo, de laatste publicatie die een overzicht geeft van het werk van Hinsz. Dit boek is dus inmiddels veertig jaar oud. Uitgezonderd de waardevolle gegevens uit diverse archieven die in het boek zijn te vinden, is de informatie over de orgels inmiddels gedateerd. Dit is vanzelfsprekend niet aan Dorgelo te wijten, maar is een gevolg van het feit dat er sinds 1985 zeer veel is gebeurd met de orgels van Hinsz. Denkt u alleen al aan de vele restauraties in de afgelopen decennia. Er is inmiddels geen Hinsz-orgel meer te vinden dat niet gerestaureerd is.

Albert Rodenboog (projectleider) en Kees Kugel (tekst en fotografie) zijn van mening dat het tijd is voor een nieuw, kleurrijk, actueel en informatief naslagwerk, waarin het werk van Hinsz chronologisch wordt weergegeven, in woord en beeld. Het zal daarbij niet gaan om een wetenschappelijke uitgave (de schrijver is geen wetenschapper, maar een gepassioneerde orgelliefhebber), maar om een naslagwerk voor de orgelliefhebber in de ruimste zin van het woord.

Het boek verschijnt in mei 2025 bij Uitgeverij Profiel te Groningen met de volgende titel: *Albertus Anthoni Hinsz (1704-1785), een overzicht van zijn werk*. In dit boek worden alle door Hinsz nieuw gebouwde of door hem verbouwde instrumenten in chronologische volgorde besproken. Elk orgel wordt in beeld gebracht met kwalitatief goede foto's van het orgelfront, de claviatuur en het exterieur van het gebouw waarin het orgel zich bevindt. U kunt nu al inschrijven op deze kleurrijke, informatieve en aantrekkelijke uitgave. Bij intekening zal het boek € 29,50 kosten; na verschijning is de verkoopprijs € 37,50. U kunt intekenen op deze uitgave via de website www.profiel.nl/intekenen, dan wordt u op de hoogte gebracht na de productie van het boek en kunt u het boek bestellen via de website van de uitgeverij voor € 29,50.

KEES KUGEL

Stichting Orgel Franeker wordt *Orgel Waadhoeke* Klinkend erfgoed in veertig dorpen en één stad



Het rijke orgelbezit van Noordwest Fryslân krijgt een nieuw podium. Met in 2025 een boordevol programma vol concerten, excursies, workshops en educatieprogramma's.

Een greep uit het jaarprogramma:	
24 mei	Franeker OPENINGSCONCERT: Jochem Schuurman & Roder Jongenskoor
Mei en juni	Dronrijp Benefietconcerten met o.a. Theo Jellema en Peter van der Zwaag
7 juni	Drie dorpen in Het Bildt Orgelfietstocht met Ton Koopman
Juni, juli & augustus	Franeker marktconcerten op de woensdag, met heel veel jong talent
19 juli	Franeker Bach Plus met Geerten van de Wetering
19 september	Sexbierum Orgelimprovisatie op film door Geerten Liefing
9 november	St. Jacobiparochie Allerzielenconcert, koor & orgel
7 december	Minnertsga Adventsconcert met Wietse Ouwejan en gregoriaans koor

www.orgelwaadhoeke.nl

Gratis entree
in heel 2025!



De programmering 2025 van Orgel Waadhoeke is mogelijk gemaakt met steun van de gemeente Waadhoeke.

HELP MEE

HET OUDSTE ORGEL

VAN FRYSLÂN TE REDDEN!

JULI T/M SEPTEMBER ELKE ZATERDAG OPEN

Kerk is geopend van 13.30 - 17.00 uur voor bezichtiging en informatie. Het orgel wordt bespeeld van 15.00 - 16.00 uur. Vrije toegang.

BENEFIETCONCERTEN

Op 1, 15 en 29 mei en 12 en 26 juni worden er benefietconcerten gehouden door Theo Jellema, Johan Luijmes, Wietse Ouwejan, Peter van der Zwaag en Jochem Schuurman.

Ik wil doneren

WWW.BADERORGELDRONRYP.NL

/BADERORGELDRONRYP

Friese Orgelagenda 2025

APRIL

Zaterdag 5, voorjaarsexcursie naar de Salviuskerk in Dronryp (Dronrijp), de Lambertuskerk in Menaam (Menaldum), de Meinardskerk in Minnertsga en de Martinikerk in Franeker. De algehele leiding is in handen van Peter van der Zwaag, die ook de orgels zal bespelen, samen met Jochem Schuurman.

Zaterdag 5, Drogeham, Maranathakerk (CGK), 20.00 uur: Leo Ravensbergen
Zondag 6, Wjelsryp, Ursulakerk, 14.30 uur: Simon Bouma en Judith Oost (cello), i.s.m. organisten Barteld Post en Frederick Born (“Het wonder van Wjelsryp”)
Zondag 6, Baaium, Dorpskerk, 15.00 uur: Simon Bouma en Judith Oost (cello)
Vrijdag 11, Huizum, Dorpskerk 17.00 uur: Peter van der Zwaag
Maandag 21 (Tweede Paasdag), Bolsward, Martinikerk, 15.00 uur: Martin Mans
Maandag 28, Hoorn (Terschelling), Sint-Janskerk, 20.00 uur: Bert den Hertog

MEI

Donderdag 1, Dronryp, Salviuskerk, 20.15 uur: Jochem Schuurman
Zaterdag 3, Huizum, Dorpskerk, 15.00 uur: Theo Jellema
Vrijdag 9, Sneek, Martinikerk, 12.30 uur: Bob van der Linde en Niels Adema (lunchconcert/quatre-mains)
Zaterdag 10, Orgeldag Noord-Nederland o.a. in de kerken van Koarnjum en Jelsum (opgave via www.hinszorgelleens.nl)
Donderdag 15, Dronryp, Salviuskerk, 20.15 uur: Johan Luijmes
Vrijdag 16, Sneek, Martinikerk, 12.30 uur: Bob van der Linde (lunchconcert)
Zaterdag 17, Drogeham, Maranathakerk (CGK), 20.00 uur: Gerwin van der Plaats
Zaterdag 17, Joure, Sint-Mattheuskerk, 11.30 uur: Arnold Wiegersma
Zaterdag 17, Joure, Sint-Mattheuskerk, 15.00 uur: Arnold Wiegersma
Zondag 18, Wijnaldum, Andreaskerk, 15.30 uur: Simon Bouma en Judith Oost (cello)
Vrijdag 23, Sneek, Martinikerk, 12.30 uur: Bob van der Linde (lunchconcert)
Zaterdag 24, Reduzum, Vincentiuskerk, 15.00 uur: Theo Jellema
Zaterdag 24 Franeker, Martinikerk, 20.00 uur: Jochem Schuurman, m.m.v. Roder Jongenskoor
Donderdag 29, Dronryp, Salviuskerk, 20.15 uur: Wietse Ouwejan
Vrijdag 30, Sneek, Martinikerk, 12.30 uur: Bob van der Linde (lunchconcert)

JUNI

Vrijdag 6, Damwâld, Benedictuskerk, 20.00 uur: Harm Hoeve, m.m.v. Annejaap Soldaat (zang)
Vrijdag 6, Drachten, Grote Kerk, 20.00 uur: Martin Mans
Zaterdag 7, Sint Jacobiparochie, Groate kerk, 13.30 uur: Ton Koopman, orgel(fiets)tocht via Sint Jacobiparochie-Vrouwenparochie-Oudebildtzijl
Donderdag 12, Dronryp, Salviuskerk, 20.15 uur: Theo Jellema
Donderdag 12, Workum, Grote of Sint-Gertrudiskerk, 20.00 uur: Feike Dijkstra (inloopconcert)
Zaterdag 14, Leeuwarden, Grote of Jacobijnerkerk, 15.00 uur: Theo Jellema
Zaterdag 14, Arum, Lambertuskerk, 20.00 uur: Arjan Breukhoven en Patrick Curfs (saxofoon)
Zondag 15, Jorwert, Redbadtsjerke, 16.00 uur: Simon Bouma en Judith Oost (cello)
Woensdag 18, Franeker, Martinikerk, 15.00 uur: Oscar Rodriguez (marktconcert)
Vrijdag 20, Dokkum, Grote- of Martinuskerk, 20.00 uur: Auke de Boer en Klaas van Slageren (trombone)
Vrijdag 20, Harlingen, Grote Kerk, 20.00 uur: Eeuwe Zijlstra
Zaterdag 21, OrgelPLUS (fiets)tocht langs het Ziltepad; Eastrum, Ie en Anjum, Sebastiaan Schippers en Ilse Terpstra (dwarsfluit)

Donderdag 26, Dronryp, Salviuskerk, 20.15 uur: Peter van der Zwaag
Donderdag 26, Workum, Grote of Sint-Gertrudiskerk, 20.00 uur: Klaske Deinum (inloopconcert)
Vrijdag 27, Dokkum, Grote of Martinuskerk, 20.00 uur: Auke de Boer
Zaterdag 28, Franeker, Martinikerk, 20.00 uur: Jochem Schuurman

JULI

Woensdag 2, Leeuwarden, Grote of Jacobijnerkerk, 20.00 uur: Peter van der Zwaag
Vrijdag 4, Leeuwarden, Grote of Jacobijnerkerk, 12.30 uur: Leonard Schick (DE)
Vrijdag 4, Dokkum, Grote of Martinuskerk, 20.00 uur: Jaap Zwart
Vrijdag 4, Drachten, Grote Kerk, 20.00 uur: Masako Honda
Vrijdag 4, Harlingen, Grote Kerk, 20.00 uur: Birgit Wildeman (DE)

Oargelpaad in Fryslân op de zaterdagmiddagen van 5 juli t/m 6 september

Een groot aantal orgels in Fryslân kunnen worden bespeeld. Kijk voor nadere informatie elders in deze krant of op de website www.organumfriscum.frl

Maandag 7, Kollumerzwaag, Grutte Tsjerke, 20.00 uur: Martin Mans
Maandag 7, Sneek, Sint-Martinuskerk-aan-de-Singel, 20.00 uur: Wouter van Belle
Dinsdag 8, Bolsward, Martinikerk, 20.00 uur: Jos van der Kooy en Kees Nottrot
Woensdag 9, Franeker, Martinikerk, 15.00 uur: Trienke Hartog (marktconcert)
Woensdag 9, Langweer, Dorpskerk, 20.00 uur: Ivan Leung (HK)
Woensdag 9, Leeuwarden, Grote of Jacobijnerkerk, 20.00 uur: Matthias Havinga
Woensdag 9, Workum, Grote of Sint-Gertrudiskerk, 20.00 uur: Jan Bruin (inloopconcert)
Vrijdag 11, Leeuwarden, Grote of Jacobijnerkerk, 12.30 uur: Jan-Willem Jonkman
Vrijdag 11, Dokkum, Grote of Martinuskerk, 20.00 uur: Wilbert Berendsen
Maandag 14, Sneek, Martinikerk, 20.00 uur: Bob van der Linde
Dinsdag 15, Bolsward, Martinikerk, 20.00 uur: Jean-Baptiste Monnot (FR)
Woensdag 16, Leeuwarden, Grote of Jacobijnerkerk, 20.00 uur: Christiaan de Vries
Vrijdag 18, Leeuwarden, Waalse Kerk, 12.30 uur: Peter van der Zwaag
Vrijdag 18, Dokkum, Grote- of Martinuskerk, 20.00 uur: Johan Smit
Vrijdag 18, Harlingen, Grote Kerk, 20.00 uur: Henk de Vries

ORGELFIETSTOCHT

Zaterdag 19: orgel(fiets)toertocht (per eigen vervoermiddel). Start om 13.30 uur in de Hervormde kerk van Driezum, vervolg rond 14.30 uur in de Benedictuskerk van Damwâld. Het slotconcert is om circa 15.30 uur in de Alexanderkerk van Rinsumageast. Peter van der Zwaag zal voor u de orgels bespelen. Het is uiteraard niet verplicht per fiets deze orgeltocht te doen. Wie met een ander vervoermiddel zich wil verplaatsen, is natuurlijk even welkom.

Zaterdag 19, Franeker, Martinikerk, 21.30 uur: Geert van de Wetering (Bach+)
Maandag 21, Sneek, Sint-Martinuskerk-aan-de-Singel, 20.00 uur: Willeke Smits
Dinsdag 22, Bolsward, Martinikerk, 20.00 uur: Minne Veldman
Woensdag 23, Langweer, Dorpskerk, 20.00 uur: Léon Berben
Woensdag 23, Leeuwarden, Grote of Jacobijnerkerk, 20.00 uur: Maurits Bunt
Woensdag 23, Workum, Grote of Sint-Gertrudiskerk, 20.00 uur: Sebastiaan Schippers
Vrijdag 25, Leeuwarden, Grote of Jacobijnerkerk, 12.30 uur: Robert van Deelen
Vrijdag 25, Dokkum, Grote- of Martinuskerk, 20.00 uur: Peter van der Zwaag
Zaterdag 26, Friens, Hervormde kerk, 15.00 uur: Theo Jellema

Zaterdag 26, Leeuwarden, Grote of Jacobijnerkerk, 22.00 uur: Peter van der Zwaag (Bachnacht)
Maandag 28, Sneek, Martinikerk, 20.00 uur: Richard Moore, m.m.v. de Christ Church Cathedral Girls Choir and Lay Clerks
Dinsdag 29, Bolsward, Martinikerk, 20.00 uur: Shin-Young Lee (FR)
Dinsdag 29, Franeker, Martinikerk, 15.00 uur: Jan-Willem Jonkman (marktconcert)
Woensdag 30, Leeuwarden, Grote of Jacobijnerkerk, 20.00 uur: Laurens de Man

AUGUSTUS

Vrijdag 1, Leeuwarden, Grote of Jacobijnerkerk, 12.30 uur: Annemiek Zeldenrust
Vrijdag 1, Harlingen, Grote Kerk, 20.00 uur: Wim Treurniet (NO)
Maandag 4, Sneek, Sint-Martinuskerk-aan-de-Singel, 20.00 uur: Peter van der Weide, Johan Elzinga en Frits Haaze, m.m.v. Anja Haaze (zang) en Braenne Meijer (viool)
Dinsdag 5, Bolsward, Martinikerk, 20.00 uur: Daniel Roth (FR)
Woensdag 6, Langweer, Dorpskerk, 20.00 uur: Cees van der Poel
Woensdag 6, Leeuwarden, Grote of Jacobijnerkerk, 20.00 uur: Leo van Doeselaar
Vrijdag 8, Leeuwarden, Grote of Jacobijnerkerk, 12.30 uur: David de Jong
Vrijdag 8, Dokkum, Grote of Martinuskerk, 20.00 uur: Daniel Thomas (CH)
Zaterdag 9, Franeker, Martinikerk, 20.00 uur: Erwin Wiersinga
Maandag 11, Sneek, Martinikerk, 20.00 uur: Bert den Hertog
Dinsdag 12, Bolsward, Martinikerk, 20.00 uur: Jos van der Kooy en Hayo Boerema
Woensdag 13, Leeuwarden, Grote of Jacobijnerkerk, 20.00 uur: Hayo Boerema
Woensdag 13, Workum, Grote of Sint-Gertrudiskerk, 20.00 uur: Gerwin van der Plaats
Vrijdag 15, Leeuwarden, Grote of Jacobijnerkerk, 12.30 uur: Wietse Ouwejan
Vrijdag 15, Dokkum, Grote of Martinuskerk, 20.00 uur: Tommy van Doorn
Vrijdag 15, Harlingen, Grote Kerk, 20.00 uur: Leo van Doeselaar
Zaterdag 16, Jelsum, Sint Genovevakerk, 15.00 uur: Theo Jellema
Maandag 18, Sneek, Sint-Martinuskerk-aan-de-Singel, 20.00 uur: Jaco van Leeuwen
Dinsdag 19, Bolsward, Martinikerk, 20.00 uur: Marco den Toom
Woensdag 20, Franeker, Martinikerk, 15.00 uur: Jochem Schuurman (marktconcert)
Woensdag 20, Langweer, Dorpskerk, 20.00 uur: Michael Verniers
Woensdag 20, Leeuwarden, Grote of Jacobijnerkerk, 20.00 uur: Jochem Schuurman
Woensdag 20, Workum, Grote of Sint-Gertrudiskerk, 20.00 uur: Boudewijn Zwart
Vrijdag 22, Leeuwarden, Waalse Kerk, 12.30 uur: Johan Smit
Vrijdag 22, Dokkum, Grote of Martinuskerk, 20.00 uur: Janno den Engelsman
Maandag 25, Hommerts, Johannes de Doperkerk, 20.00 uur: Martin Mans
Maandag 25, Midslân (Terschelling), Melslânzer Kerk, 20.00 uur: Andries Bogerd
Maandag 25, Sneek, Martinikerk, 20.00 uur: Bob van der Linde
Dinsdag 26, Bolsward, Martinikerk, 20.00 uur: Gert van Hoef
Woensdag 27, Leeuwarden, Grote of Jacobijnerkerk, 20.00 uur: Peter van der Zwaag (verzoekprogramma)
Vrijdag 29, Dokkum, Grote of Martinuskerk, 20.00 uur: Jochem Schuurman
Vrijdag 29, Harlingen, Grote Kerk, 20.00 uur: Jos van der Kooy
Zaterdag 30, Ealsum, Sint Catharinakerk, 13.30 uur: Auke de Boer (orgeltocht langs kerkgebouwen boven Dokkum)
Zaterdag 30, Franeker, Martinikerk, 20.00 uur: Jochem Schuurman (Bachconcert)

SEPTEMBER

Dinsdag 2, Bolsward, Martinikerk, 20.00 uur: Martin Mans
Woensdag 3, Workum, Grote of Sint-Gertrudiskerk, 20.00 uur: David de Jong

Vrijdag 5, Drachten, Grote Kerk, 20.00 uur: Harm Hoeve
Zondag 7, Menaam, Lambertuskerk, 15.00 uur: Simon Bouma en Judith Oost (cello) (“Het geheim van de witte dolfijn”)
Vrijdag 12, Dokkum, Grote of Martinuskerk, 20.00 uur: Arie Goud en Auke de Boer (Musica per duo organi)

Open Monumentendag

Zaterdag 13 september: i.s.m. Stichting Alde Fryske Tsjerken een aantal orgelbespelingen in historische Friese kerken door conservatoriumstudenten.

Vrijdag 19, Sexbierum, Sixtuskerk, 20.00 uur: Geerten Liefing, i.c.m. stomme film
Zaterdag 20, Grou, Sint Piterkerk, 15.00 uur: Theo Jellema
Vrijdag 26, Balk, It Breahûs, 20.00 uur: Peter van der Zwaag

ORGELEXCURSIE

Zaterdag 27 september: najaarsexcursie naar Boazum, Dearsum, Jorwert en Mantgum. De algehele leiding is in handen van Peter van der Zwaag, die ook de orgels zal bespelen, samen met Jochem Schuurman.

OKTOBER

Vrijdag 3, Drachten, Grote Kerk, 20.00 uur: Evan Bogerd
Zaterdag 4, Bolsward, Martinikerk, 15.30 uur: Evert van de Veen
Zaterdag 4, Drogeham, Maranathakerk (CGK), 20.00 uur: Harm Hoeve
Zondag 12, Drachten, Grote Kerk, 20.00 uur: Jochem Schuurman, m.m.v. Vocalibre
Zaterdag 18, Mantgum, Mariakerk, 15.00 uur: Theo Jellema
Vrijdag 31, Huizum, Dorpskerk, 17.00 uur: Auke de Boer

NOVEMBER

Zondag 2, Deinum, Sint-Janskerk, 15.00 uur: Simon Bouma en Judith Oost (cello) (“Het raadsel van de sipel”)
Vrijdag 7, Drachten, Grote Kerk, 20.00 uur: Minne Veldman
Zaterdag 15, Leeuwarden, Waalse Kerk, 15.00 uur: Theo Jellema
Zaterdag 22, Drogeham, Maranathakerk (CGK), 20.00 uur: Arjan Breukhoven
Zondag 30, Achlum, Gertrudiskerk, 15.00 uur: Simon Bouma en Judith Oost (cello) (“De vurige verbintenis”)

DECEMBER

Zaterdag 6, Drachten, Grote Kerk, 20.00 uur: Martin Mans, m.m.v. Martin Mans Formation
Vrijdag 19, Huizum, Dorpskerk 17.00 uur: Theo Jellema
Vrijdag 26 (Tweede Kerstdag), Bolsward, Martinikerk, 15.00 uur: Martin Mans

Belaardconcerten 2025

Vrijdag 9 mei, Sneek, Martinikerk, 12.00 uur: Bob van der Linde
Vrijdag 16 mei, Sneek, Martinikerk, 12.00 uur: Bob van der Linde
Vrijdag 23 mei, Sneek, Martinikerk, 12.00 uur: Bob van der Linde
Vrijdag 30 mei, Sneek, Martinikerk, 12.00 uur: Bob van der Linde
Vrijdag 20 juni, Dokkum, Stadhuis, 19.00 uur: Joost van Balkom
Vrijdag 27 juni, Dokkum, Stadhuis, 19.00 uur: Auke de Boer
Vrijdag 4 juli, Dokkum, Stadhuis, 19.00 uur: Auke de Boer
Vrijdag 11 juli, Dokkum, Stadhuis, 19.00 uur: Wilbert Berendsen
Vrijdag 8 augustus, Dokkum, Stadhuis, 19.00 uur: Daniel Thomas (CH)
Vrijdag 15 augustus, Dokkum, Stadhuis, 19.00 uur: Tommy van Doorn
Vrijdag 22 augustus, Dokkum, Stadhuis, 19.00 uur: Janno den Engelsman
Vrijdag 29 augustus, Dokkum, Stadhuis, 19.00 uur: Marc van Eyck

Beiaardconcerten Dokkum

Het stadhuis van Dokkum aan de Zijl herbergt een sprankelend carillon met 49 klokken van Koninklijke klokkengieterij Petit & Fritsen uit Aarle-Rixtel dat *gerekend mag worden tot de fraaiste instrumenten van ons land*, wat nog wordt versterkt door de fraaie ligging in de binnenstad. De meeste (gast) beiaardiers verzorgen ook aansluitend het orgelconcert in de Grote- of Martinuskerk om 20.00 uur. Geschiedte luisterplekken zijn er rondom het stadhuis en langs het water en terrasjes te vinden. Uniek zijn de 'schaatsbanken' voor het stadhuis, het keerpunt van de Elfstedentocht. Door het jaar heen wordt het carillon wekelijks bespeeld op de vrijdagavond van 19.00 tot 20.00 uur door stadsbeiaardier Auke de Boer. Via de balie van het stadhuis is het mogelijk om verzoeken voor beiaardspel in te dienen of a.deboer@noardeast-fryslan.nl.

Beiaardbespelingen Sneek door stadsbeiaardier Bob van der Linde

- In de zomertijd op vrijdag en zondag van 12.00-12.30 uur
- In de wintertijd op vrijdag van 12.00-12.30 uur
- Gedurende het jaar flexibel op feest- en herdenkingsdagen
- Speciale gelegenheden zoals 4 en 5 mei, Koningsdag, start van de Sneekweek, Avondvierdaagse

Concerten net over de Friese grens:

Vrijdag 4 juli, Roden, Catharinakerk, 20.00 uur: Erwin Wiersinga
Vrijdag 18 juli, Roden, Catharinakerk, 20.00 uur: Francesco Botti
Vrijdag 1 augustus, Roden, Catharinakerk, 20.00 uur: Laurens de Man
Vrijdag 15 augustus, Roden, Catharinakerk, 20.00 uur: Peter van der Zwaag

Schnitgerfestival Groningen 2025

Vier dagen van muzikale evenementen rondom de monumentale orgels van Groningen. Thema van deze tiende editie is 'Op weg naar 100 jaar vrijheid.' Info en tickets via www.schnittgerfestival.nl

Donderdag 16 oktober, Groningen, Martinikerk, 20.00 uur: Openingsconcert Hayo Boerema en Laurens Vocaal

Vrijdag 17 oktober, Groningen, Akerk, 10.30 uur: 'Verhalen van Vrijheid', kindervoorstelling met Eeuwe Zijlstra en Frank Belt (verteller)

Vrijdag 17 oktober, vertrek Kardingse P&R Groningen, 11.00-16.30 uur: orgelexcursie

'Oldambt' o.l.v. Sietze de Vries en Reint Wobbes

Vrijdag 17 oktober, Groningen, Martinikerk/
Akerk, 19.30 uur: wandelconcert Erwin Wier-
singa en Leonore Lub

Vrijdag 17 oktober, Groningen, Lutherse Kerk, 22.00 uur: jazzconcert Orgeltrio ZOOE
Zaterdag 18 oktober, Groningen, Martini-kerk, 10.30 uur: orgelmasterclass Jochem Schuurman

Zaterdag 18 oktober, Groningen, Martinitorren, 12.00 uur: carillonconcert Maurits Bunt

Zaterdag 18 oktober, Groningen, Martini-
kerk, 13.00 uur: Leo van Doeselaar en
Rodrigo López Paz, koororgel & hobo

Zaterdag 18 oktober, Groningen, Akerk,
20.00 uur: Slotmanifestatie 'Groningen'

80 jaar vrijheid' met o.a. Eeuwe Zijlstra, Jan Vermaning, Sharon Doelwijt, Judith Pranger
Zondag 19 oktober, Groningen, Martini-
kerk, 10.00 uur: Cantatedienst met Sietze
de Vries, het Agricola Consort o.l.v. Jaap de
Kok, The Northern Consort

Zondag 19 oktober, Groningen, Pelstergasthuiskerk, 13.00 uur: Jong talent 'in concert', orgelstudenten Prins Claus Conservatorium
Zondag 19 oktober, Groningen, Martinikerk, 15.00 uur: Monteverdi: 'Mariavespers' door het Luthers Bach Ensemble, Vincent van Laar op het Martiniorael.

Vierluik Klinkend Erfgoed Waadhoeke

In 2025 realiseert Theater Compagnie Barvoet vier multidisciplinaire locatieprojecten rond klinkend erfgoed in de Gemeente Waadhoeke. Op iedere locatie vormt het theaterconcert O CIELO de basis. Daarnaast is er een voorprogramma rond het cultureel erfgoed van kerk, orgel en dorp, dat wordt gemaakt in samenwerking met lokaal betrokkenen en jeugd uit de omgeving.

De voorprogramma's zijn zeer gevarieerd: sprookjes en legenden die worden gespeeld door basisschoolleerlingen, popmuziek door jonge organisten, poëzie en mime door jongeren en locatietheater, uitgevoerd door middelbare scholieren en studenten.

De voorstellingen zijn gratis toegankelijk en worden aangeboden door de Gemeente Waadhoeke in het kader van het plan 'Klinkend erfgoed Waadhoeke.'

Zondag 6 april, 14:30 uur, Ursulakerk Wjelsryp en Dorpskerk Baaium, *O CIELO en Het wonder van Wjelsryp.*

Zondag 7 september, 15:00 uur, Kerk van Menaam, *O CIELO en Het geheim van de dolfijn.*

Zondag 2 november, 15:00 uur, Sint-Janskerk Deinum, *O CIELO en Het raadsel van de sipel*.

Zondag 30 november, 15:00 uur, Gertrudiskerk Achlum, *O CIELO en De vurige verbintenis*.

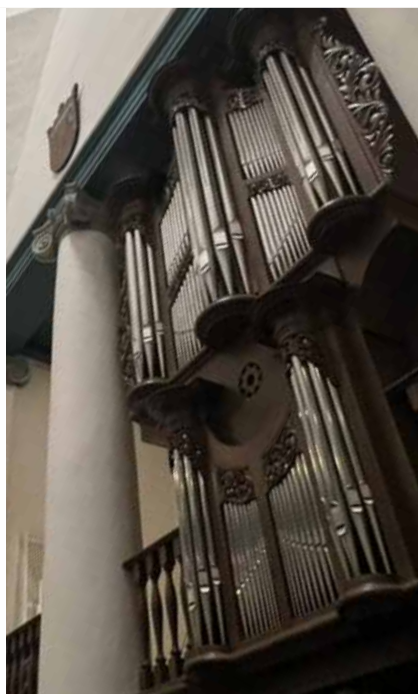


**MENSE RUITER
& VAN ROSSUM
ORGELMAKERS**

Rijksweg 167
9792 PD Ten Post
050-3010550

Nijverheidstraat 13
4261 TK Wijk en Aalburg
0416-561790

info@ruiter-rossum.nl • ruiter-rossum.nl



Aed Levwerd Leeuwarder Historische Vereniging

RONDOM BACH
2025
Inspiratie & Imitatie

met stadsorganist **THEO JELLEMA**

3 mei	Leeuwarden-Huizum, Dorpskerk
24 mei	Reduzum, Vincentiuskerk
14 juni	Leeuwarden, Grote Kerk
26 juli	Friens, Hervormde Kerk
16 augustus	Jelsum, Sint Genovevakerk
20 september	Grou, Sint Piterkerk
18 oktober	Mantgum, Mariakerk
15 november	Leeuwarden, Waalse Kerk

Aanvang: 15.00 uur
Toegang: gratis (collecte)



2025

Carillonbespeling 12:00 tot 12:25
Orgelbespeling 12:30 tot 13:00

Vrijdag 9 mei Bob van der Linde & Niels Adema, quatre-mains
Vrijdag 16 mei Bob van der Linde
Vrijdag 23 mei Bob van der Linde
Vrijdag 30 mei Bob van der Linde

**LUNCH
CONCERTEN**

GRATIS TOEGANG, COLLECTE NA AFLOOP

Advies uit Groningen: Jonkheer mr. S.W. Trip en de keuze voor een orgelmaker in Grou

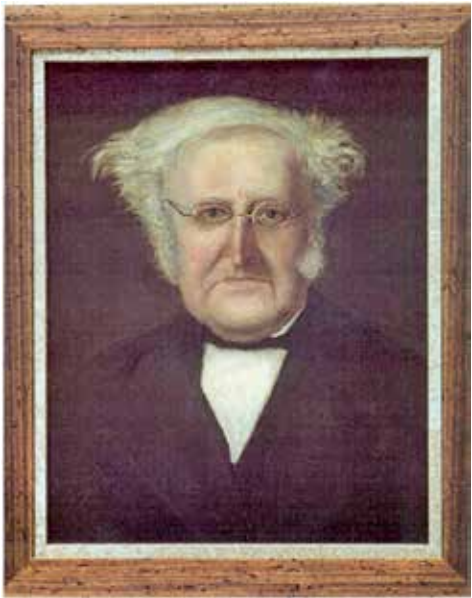


Het Van Dam-orgel (1853) in de Sint Piterkerk van Grou.

(Foto: Ad Fahner)

In 1850 was het oude orgel van de dorpskerk in Grou in slechte staat. Het dateerde uit 1654 en was vervaardigd door Willem Meinderts uit Berlikum, oftewel “Monsr. Meinardi” zoals N.A. Knock hem noemde in zijn dispositie-verzameling uit 1788. Het instrument telde zestien stemmen verdeeld over drie klavieren (Hoofdwerk, Rugwerk en Borstwerk) en was gesitueerd aan de westzijde van de kerk op een galerij die nog steeds aanwezig is. Volgens orgelmaker Radersma (en later ook Velds), die het onderhoud had, was herstel niet mogelijk. Het instrument beantwoordde ook niet meer aan de smaak van de tijd en het feit dat in omliggende dorpen wel reeds nieuwere instrumenten in de kerken stonden zal zeker ook een rol hebben gespeeld.

In 1850 benoemde men de Sneker organist van de Martinikerk Steven Wijnands Velds (1798-1862) tot adviseur om te komen tot de bouw van een nieuw modern instrument. Velds trad vaker op als orgeladviseur (o.a. in Woudsend en de doopsgezinde kerk in Sneek) en was groot voorstander van een vrij pedaal. Hij ging met grote ijver aan het werk, stelde een uitgebreid bestek op en nam contact op met diverse orgelmakers. Er bleven brieven bewaard van o.a. Willem Hardorff, L. van Dam & Zonen, G.W. Lohman, J.C. Scheuer en C.F.A. Naber. Hardorff was overigens niet gevraagd, maar had zich zelf bij de kerkvoogden gemeld. Hij kreeg dan ook geen vergoeding voor de gemaakte kosten. Van de firma Bätz (‘de oude heer’ Witte) is geen brief bekend, maar deze was wel door Velds benaderd. Uiteindelijk krijgen de orgelmakers L. van Dam en Zonen de opdracht. Op 10 december 1850 wordt een contract getekend voor een nieuw instrument van 23 stemmen, verdeeld over Hoofdwerk (11 registers), Bovenwerk (7 registers)



Portret van Jhr. Mr. Samuël Wolther Trip (1804-1886). (Foto: Reneke Gockinga)

en Pedaal (5 registers). Het instrument werd geplaatst tegen de oostelijke wand van de kerkzaal tegenover het oude orgel, dat tot de gereedkoming van het Van Dam-orgel nog werd gebruikt.

Deze ‘klus’ was voor adviseur Velds geen aangename. Met de drie kerkvoogden was het lastig samenwerken. Vooral de administrerend kerkvoogd S. van der Velde ging soms zijn eigen gang. Secretaris was mr. Cornelis Bergsma (1799-1881). Deze was burgemeester van Idaarderadeel en woonachtig op Friesma State in Idaard. Zijn oudste zoon Johannes Casparus Cornelis van Scheltinga Bergsma (1824-

aan de arrondissementsrechtbank die in de provincie Groningen faam had als orgeldes-kundige. De jongeheer Bergsma vroeg Trip om advies bij de keuze voor een orgelmaker.

Zoals we hierboven al hebben gezien werd Van Dam verkozen en het contract werd in december 1850 getekend. De kostprijs bedroeg 6700 gulden. Twee jaar later was het nieuwe instrument gereed en het werd op 9 januari 1853 ingespeeld door adviseur Velds die ‘s avonds nog een concert gaf t.b.v. de diaconie. Op 14 januari 1853 plaatsten de kerkvoogden een advertentie in de Leeuwarder Courant waarbij ze hun “bijzondere tevredenheid betuigden” ten aanzien van de orgelmakers Van Dam. Overigens was het uiterlijk van het orgel nog niet voltooid. Pas in 1855 leverden en plaatsten de orgelmakers de drie beelden op de kas en een aantal ornamenten onder en op de kas voor een bedrag van 612 gulden. De beelden zijn in Antwerpen vervaardigd door beeldhouwer J.B. Peeters en stellen voor (v.l.n.r.): Gods-vrucht, Godsdienst en Waarheid. Peeters leverde ook de bijna identieke beelden voor de Van Dam-orgels te Sint Jacobiparochie, Witmarsum en de Westerkerk van Leeuwarden). Het oude orgel werd op 3 december 1852 te koop aangeboden via notaris Boltjes. Er was een bod van 207 gulden. Dat bod was van Van Dam die het hebben ingenomen.

AD FAHNER

NB: De meeste gegevens komen uit het archief van de Ned. Hervormde Gemeente van Grou in Tresoar. Toegang: 245-36; Inv. Nr.: 114. Voorts dank ik Theo Jellema en Victor Timmer (foto Trip).

De brief die Trip als antwoord stuurde is bewaard gebleven:

Groningen den 30 Augustus 1850

Weledelgeboren Heer!

Eerst voor een paar dagen ben ik van Cleef teruggekeerd, waar ik vier weken heb vertoefd, en vond toen UEd. letteren. Ten aanzien van het verzoek daarin aan mij gedaan, kan ik UEd. berigten, dat voor zoo verre mij het werk van den orgelmaker Lohman alhier bekend is, ik niet anders dan hetzelfde kan aanprijzen; ik geloof evenwel niet, dat zijne finantieel omstandigheden zeer gunstig zijn; evenwel heb ik niet gehoord, dat eenig kerkbestuur daar van ooit eenige moeyelijkheden heeft gehad. Misschien komt dit berigt te laat, doch bijaldien het orgel te Grouw nog niet uitbesteed, kunnen misschien nog een paar bedenkingen van dienst zijn, en deze ben ik zo vrij UEd. mede te deelen. - Ik vertrouw dat ook den orgelmaker Van Dam te Leeuwarden het bestek zal zijn toegezonden, en daarom acht ik het niet ondienstig UEd. ten aanzien van dezen te berigten dat ik dezen voor eene soliede orgelmaker houd. Zoowel wat zijn werk, als de som waarvoor hij de orgels aanneemt betreft. De vader van dezen was een allerverdienstelijk man die 50 of 51 kerkorgels heeft vervaardigd. De Zoon die thans zijn Vader in dat vak is opgevolgd, heeft meerdere blijken van Zijne bewaamheden gegeven, onder anderen heeft hij het orgel in de Westerkerk te Leeuwarden geheel afgewerkt, en dat is een voortreffelijk werk; Ook te Huisinge [bedoeld is: Hui-zum] bij Leeuwarden heeft hij een orgel gemaakt, hetwelk geloof ik reeds is afgeleverd. Het werk van den orgelmaker Nabert te Deventer is mij ook als allergunstigst bekend, en deze werkt ook goedkoop. De orgelmaker Witte uit Utrecht, opvolgervan den Orgelmaker Bätz, die ook bij dezen voornamelijk alles afwerkte is een allervoortreffelijkst orgelmaker, doch neemt hooge prijzen. De Orgelmaker Van Oeckelen alhier werkt ook allervoortreffelijkst, en goedkoop en wordt steeds door mij aanbevolen; doch aan een kerkbestuur in Friesland zoude ik altijd den Heer van Dam aanbevelen, omdat die provincie zelf in het bezit is van eenen kundigen en geschikten man is. Ik hoop dat UEd. nog deze aanmerkingen van nut kunnen zijn.

Inmiddels, met alle achting, met verzoek van mijn respect aan UEd. Vader te willen betuigen, enz. etc.

WelEdelgeb. Heer
UWEdgeb. Dw Dn.

S.W. Trip

Adres: WelEdelgeboren Heer
Den Heer van Scheltinga Bergsma
Student in de regten
thans te Idaard



Portret van S.W. Velds. (Archief Ad Fahner)



Het bord boven de klaviatuur in Grou. (Foto: Ad Fahner)

Tsjerkepaad en Organum Frisicum op pad

Alle stoelen waren bezet. Ik schoof in een bank, waar ik zijdelings zicht had op het orgel. Naast mij installeerde zich een jongeman. Nieuwsgierig nam ik hem op en grapte: ‘Organist?’ Een schot in de roos. Helemaal uit Leiden was hij naar de St-Johanneskerk in Burgwerd getogen. Een amateurorganist, maar één die lessen volgde bij een gerenommeerde naam. In het programmaboekje wees hij op het stuk dat hij wenste in te studeren. De **Orgel-fietstocht**, waaraan hij deelnam, is vrucht van de samenwerking tussen Tsjerkepaad en Organum Frisicum. Het succesnummer! Ik maakte onze vriend attent op het bestaan van **Oargelpaad**. De mogelijkheid voor amateurorganisten om eens de toetsen te beroeren van een beroemd instrument. Waarschijnlijk was deze informatie een open deur, maar hij was zo beleefd mijn betoog geïnteresseerd aan te horen. Het idee van een Oargelpaad werd in 2014 enthousiast uiteengezet door Johan Sjoukema in een kerngroepvergadering van Tsjerkepaad. Zijn ideaal kon na enige aanpassing landen en werkelijkheid worden. In de regio-vergaderingen van Tsjerkepaad werden onze vrijwilligers gemotiveerd om aan het experiment mee te werken. En zo geschiedde.

Het zal me niet verbazen als we onze jonge organist deze zomer op het Oargelpaad en Tsjerkepaad traceren, achter het klavier van een Fries orgel, waar hij de registerknoppen overziet en opkijkt naar het ontzagwekkend pijpwerk. Oargelpaad is de tweede vrucht van de samenwerking tussen beide stichtingen. Het dak waaronder deze twee gebeurtenissen plaatsvinden is de kerk. De gewelven verbeelden de hemelkoepel, waaronder het woord wordt bediend en samen het geloof wordt gevierd met zang en muziek. Tsjerkepaad is de oecumenische stichting die de kerkgebouwen met elkaar verbindt en de plaatselijke gemeenten en parochies faciliteert om te tonen wat ze in huis hebben. Dat doen we samen met andere stichtingen, in het bijzonder met Organum Frisicum en Stichting Alde Fryske Tsjerken. Als thema voor 2025 is gekozen ‘Levende stenen’. Het heeft vele invalshoeken. Ga op pad en ontmoet de vrijwilligers, die u welkom heten en geniet wat wordt gegeven in mensen en de werken van hun handen. Voor meer informatie over Tsjerkepaad zie website: tsjerkepaad.nl.

Jan N. Jurjens (waarnemend voorzitter Tsjerkepaad)

Iets over het eerste orgel in Warns én in Ijsbrechtum

In de Friese Orgelkrant van 2010 hebben we uitgebreid bericht over de orgelgeschiedenis van de hervormde kerk te Warns. (*1) Over een eerste orgel in die kerk was alleen uit 1716 een bedrag bekend van gerestitueerde onkosten wegens een te plaatsen orgel. Verdere informatie over dit instrument ontbrak volledig, ook of het zelfs wel tot plaatsing kwam. Gelukkig leverde speurwerk op internet toch iets meer op: het orgel blijkt er echt te zijn gekomen, maar voor de verdere geschiedenis moeten we elders zijn.

In het Sneeker Nieuwsblad van 1 augustus 1903 is namelijk het volgende te lezen over de orgelgeschiedenis van de kerk in Ijsbrechtum: (*2)
“Voor 1693 had de kerk klaarblijkelijk geen orgel. Ook de in 1694 gebouwde [kerk] bevatte het langen tijd niet. Voor 1755 is er in de kerkerekeningen van geen uitgave voor een orgel sprake. Eerst 9 Oct. 1755 werd de som van 46 Car. Guld. betaald “wegens ’t halen van ’t orgel van Warns, om ’t zelve te maken in de kerke te Ysbregtum”. Men had derhalve toen het orgel van Warns aangekocht, en omdat nergens in de rekeningen de koop-som vermeldt wordt, vermoed ik, dat het een geschenk geweest zal zijn van een of meer belangstellenden in de godsdienst. Na 1755 verschijnen er regelmatig kleine uitgaven in de rekeningen voor het onderhoud van het orgel. Het orgel, dat in mijn jeugd in de kerk van 1694 was, en zeer schoon door mijn leermeester H.M. Reidsma, den onderwijzer, bespeeld werd, en door den orgelmaker Radersma van Wiewerd is vergroot, was het eerste niet meer, maar een nieuw, vervaardigd door den orgelmaker van Gruizen, naar ik meen van Groningen. Het orgel, dat in de tegenwoordige kerk is, is na het bouwen dier kerk, vervaardigd door den orgelmaker Hardorff, van Leeuwarden.”
Dankzij het gegeven dat het orgel uit Warns in Ijsbrechtum onderdak vond, weten we nu uit de dispositieverzameling van Nicolaas Arnoldi Knock ook de dispositie die het orgel had in de tweede helft van de 18e eeuw: (*3)

YSBRECHTUM,
Het Orgel alhier met 1 Hand-Clavier, heeft navolgende stemmen.
Praestant 4 voet. Fluit 1 ½ voet.
Holpyp 8 v. Quint 1 ½ v.
Octaaf 2 v. Mixtuur 3 st.

Het Orgel loopt tot drie gestreept c, en heeft 3 Blaasbalgen.

In hoeverre deze dispositie nog die uit de tijd in Warns was, valt niet te zeggen. Ze weerspiegelt wel een samenstelling zoals die veelvuldig voorkomt bij kleine 17e en 18e eeuwse positieven. Het instrument werd in 1798 in Ijsbrechtum afgelost door een nieuw orgel van Albertus van Gruisen uit Leeuwarden (waar hij toen overigens al 16 jaar woonde!). In 1800 boden de kerkvoogden “een oud KERK-ORGEL, een CLAVER-CIMBAAL en een SPINNET” te koop aan. (*4) Het resultaat is onbekend, dus ook of het orgel wellicht nog elders een nieuw onderdak vond. Overigens werd het nieuwe orgel in Ijsbrechtum op zijn beurt in 1866 vervangen door het nu nog aanwezige Hardorff-orgel. Er zal nog verder archiefonderzoek plaatsvinden.

VICTOR TIMMER

Voetnoten:

- Victor Timmer, ‘Orgels in de hervormde kerk van Warns’, Friese Orgelkrant 2010, p. 26-27.
- G.H. van Borssum Waalkes, ‘Enkele bijzonderheden aangaande Ysbrechtum, ontleend aan een oud kerke-boek’, Sneeker Nieuwsblad d.d. 1 augustus 1903, p. 2. De auteur, Godschalk Horatius van Borssum Waalkes (1829-1907) was geboortig in Ijsbrechtum (waar zijn vader vele jaren predikant was), werd predikant in diverse Hervormde gemeenten en hield zich ook bezig met de Friese kerkgeschiedenis.
- Nicolaas Arnoldi Knock, Dispositien der merkwaardigste Kerk-orgelen welken in de Provincie Friesland, Groningen en Elders aangetroffen worden, Groningen 1788, 40.
- Annonce in de Leeuwarder Courant d.d. 27 september 1800.

Tsjerkepaad fietstocht zaterdag 30 augustus: In aardich muzikaal rûntsje boppe Dokkum

Zaterdag 30 augustus is er een kerken- en orgeltocht langs kerkgebouwen boven Dokkum. In dit waarschijnlijk oudste cultuurlandschap ter wereld liggen veel kleinere dorpen met vaak hele bijzondere kerkgebouwen.

De start is om 13.30 uur bij de Sint Catharinakerk in Ealsum vlak boven Dokkum. De oudste delen van de kerk dateren uit het einde van de twaalfde eeuw. De klok met erop een medaillon van de heilige Catharina van Jan Butendick klinkt er al vanaf 1499. In 1906 werd er een orgel geleverd door Mart Vermeulen uit Woerden, maar zoals vaker bij hem is dit ‘nieuwe’ orgel samengesteld uit oudere delen en heeft het een ouder 19-eeuws front. Daarna wordt de romanogotische Annakerk in Hantumhuzen bezocht. Het bouwjaar van deze kerk, eigendom van Stichting Alde Fryske Tsjerken en één van de fraaiste kerken in Noardeast-Fryslân, moet ergens in de eerste kwart van de 13e eeuw liggen. De koepelgewelven hebben geschilderde ribben. De firma Bakker & Timmenga bouwden er in 1907 een orgel en uit de toren klinkt een klok van de gebr. Simon uit Lotharingen uit 1616. Dan vervolgen we onze tocht naar de kerk van De Lytse Jouwer (Hiaure). Tot 1869 stond er een middeleeuwse kerk met zadeltoren. Wegens bouwvalligheid werd toen besloten tot nieuwbouw. Er verrees een kerk met vier traveeën met een driezijdig gesloten koor. De 15e-eeuwse klok kreeg weer in plek in de nieuwe toren, nu met een spits.

Aan het in- en exterieur is eigenlijk niets veranderd, zij het dat men in 1908 het Pieter Flaes-orgel van de kerk van Aarlanderveen overnam. Hiervoor moest een orgelgalerij worden gemaakt. Het is het enige Flaes-orgel dat in onze provincie te vinden is. De afsluiting is in de meer dan 600 jaar oude Grote of Sint-Martinuskerk in Dokkum. Dit was ooit de vroegere kleinere parochiekerk van Dokkum, want de veel grotere Abdijkerk stond er pal naast op Markt. De kerk bezit twee fraaie orgels, waarvan het grote Helman/Flentrop-orgel heel geschikt is voor muziek van de vier grote B's (Bruhns, Buxtehude, Böhm en Bach). Wetenswaardigheden van de kerken worden ter plekke uit de boeken gedaan en organist Auke de Boer zal op alle orgels een kort recital met geëigende muziek voor kerk of orgel verzorgen.

Bij de kerk is een parkeerplaats: Mockema-wei, 9121CB Ealsum.
Toegang is gratis, maar u kunt desgewenst de kerken met een kleine gift ondersteunen. Opgave, het liefst voor 25 augustus, via de mail: cie.grotekerk@pgdaw.nl

AUKE DE BOER

BOLSWARD

HINSZ-ORGEL 1781

MARTINIKERK

2025

08 · 07

JOS VAN DER KOOY & KEES NOTTROT

15 · 07

JEAN-BAPTISTE MONNOT ROUEN (F)

22 · 07

MINNE VELDMAN

29 · 07

SHIN-YOUNG LEE PARIJS (F)

05 · 08

DANIEL ROTH PARIJS (F)

12 · 08

JOS VAN DER KOOY & HAYO BOEREMA

19 · 08

MARCO DEN TOOM

26 · 08

GERT VAN HOEF

02 · 09

MARTIN MANS

TOEGANG € 12 - AANVANG 20.00 UUR

MARTINIKERKBOLSWARD.NL - HINSZORGELBOLSWARD.NL

Behoudende calvinistische kerken in Fryslân: oude psalmteksten isometrisch bij het orgel zingen

Het aantal Nederlanders dat zich religieus of kerklid noemt, is de afgelopen vijftig jaar sterk gedaald. Kerksluitingen zijn gewoon geworden. Naast secularisatie en ontkerkelijking is echter ook een ontwikkeling van toeneemende diversiteit aan religieuze en niet-religieuze overtuigingen, vaak los van traditionele instituties, ontstaan. Ondanks deze ontwikkelingen zijn er ook kerkgenootschappen die vasthouden aan de tradities van de voorouders. Daarbij valt te denken aan de 'Biblebelt' in Nederland, maar daarbuiten zijn er eveneens traditionele calvinistische kerkelijke gemeenten. Zo ook in Fryslân. Wij hebben 28 van deze kerken benaderd om na te gaan hoe zij zich met name op het gebied van de gemeentezang onderscheiden. We denken dan aan drie aspecten van de gemeentezang: a. de gebruikte liedbundel(s) b. wordt er al dan niet isometrisch gezongen en c. is het orgel het enige begeleidingsinstrument?



De Hervormde Kerk van Driezum. Hier kerkt de plaatselijke gereformeerde bondsgemeente binnen PKN-verband.

(Foto: Riemer G. van der Veen)

Dit artikel is uit persoonlijke nieuwsgierigheid geboren. Op internet (reliwiki plus Kerk en Orgel) vonden we alweer even geleden toevallig een artikel over een zich 'vrije evangelisatie' noemende kerkgemeenschap in Twijzelerheide die nog uit Petrus Datheen zou zingen. We spraken iemand die tot deze kerkgemeenschap behoorde. Waarschijnlijk is een aantal leden na opheffing ervan als 'informele groep' doorgestaan, maar deze lijkt inmiddels op zijn einde te lopen. Verder werd ons duidelijk dat deze kerkgemeenschap niet het psalter van Petrus Datheen maar de SB 1773 gebruikte. Hierdoor werden we nieuwsgierig naar nog traditioneel zingende gemeenten in Fryslân. Momenteel zijn er nog zo'n 30 kerkelijke gemeenten in ons land die de psalmberijming van Petrus Datheen gebruiken. Zou dat in Fryslân ook het geval zijn?

Om die vraag te beantwoorden hebben we een bescheiden onderzoek naar 28 kerkelijke gemeenten in Fryslân gedaan. Daarvan doen we in dit artikel verslag. We hebben de 28 - verondersteld traditioneel calvinistische - kerken drie eenvoudige vragen gesteld: welke psalmberijming zij gebruiken, of zij ritmisch dan wel iso-ritmisch (of isometrisch) zingen en of het orgel het enige begeleidingsinstrument van de gemeentezang is. Die 28 kerken waren als volgt over verschillende denominaties verdeeld: zeven van de acht gereformeerde bondsgemeenten binnen PKN-verband in Fryslân, de twee Friese gemeenten behorend tot de Hersteld Hervormde Kerk (HHK), alle vier gereformeerde gemeenten in Fryslân, de enige Friese oud gereformeerde gemeente (in Nederland) te Feanwâlden; alle vijf Friese gemeenten van de Voortgezette Gereformeerde Kerken in Nederland (VGKN) en negen 'zelfstandige' christelijke gereformeerde gemeenten (CGK) in Fryslân. Kanttekening: de 'bondsgemeente' van Kollum en de gereformeerde gemeente in Akkrum zijn opgeheven en de VGKN-gemeente van Harkema is overge-

gaan naar de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten. Met genoemde 28 Friese gemeenten hebben we zowel telefonisch als via e-mail contact gehad. In een aantal gevallen hebben we ze ook bezocht. Op deze manier zijn de antwoorden van de kerken dubbel gecheckt en hebben we een respons van 100% weten te bereiken.

De **eerste vraag** die we de kerken voorlegden, was: welke liedbundel(s) gebruikt u? Het meest traditioneel in dit opzicht zijn de vier gereformeerde gemeenten, de oud gereformeerde gemeente en de twee HHK-gemeenten. Zij gebruiken uitsluitend de zogenoemde Statenberijming (SB) van 1773. In drie bondsgemeenten wordt eveneens alleen deze psalmbundel gebruikt. In twee bondskerken wordt de bundel Weerklank uit 2016 gebruikt en in één bondskerk het Liedboek der Kerken uit 1973.

In de Friese VGKN-kerken wordt de psalmbundel uit 1773 in het geheel niet gebruikt. In drie christelijke gereformeerde kerken is het beeld divers: in de beide CGK-gemeenten van Damwâld, de Andreasgemeente en de Sionskerkgemeente, wordt nog uitsluitend de Statenberijming van 1773 gebruikt. Ook in Siegerswoude-De Wilp is dat het geval. In de CGK-gemeenten van Broeksterwâld, Dokkum, Drogeham, Leeuwarden en De Westereen is de SB 1773 één van de gebruikte liedbundels. Veelal worden hier ook Weerklank en de Nieuwe Psalmberijming uit 2021 gebruikt. In de CGK van Drachten wordt de SB 1773 zelden meer gebruikt. Conclusie: in dertien van de 28 onderzochte gemeenten in Fryslân wordt uitsluitend uit de Statenberijming van 1773 gezongen, dat is 46,4%. Zeven van die 28 gemeenten gebruiken de SB 1773 meer of minder frequent naast één of enkele andere liedbundels. De berijming van Datheen wordt niet gebruikt.

Tweede vraag luidde: zingt uw gemeente ritmisch dan wel isometrisch? Ook op dit punt zijn de HHK-gemeenten

en de (oud) gereformeerde gemeenten het meest traditioneel: zij zingen allemaal isometrisch. Van de bondsgemeenten binnen PKN-verband combineren Driezum en Wâlterswâld het gebruik van de SB 1773 met isometrisch zingen, terwijl de bondsgemeente Lemmer 'gedragen ritmisch' uit deze bundel zingt. De bondsgemeenten van Drachten, Twijzelerheide en Wijnjewoude zingen ritmisch. Dat deed Kollum ook. De VGKN- en de CGK-gemeenten zingen allemaal ritmisch, behalve de beide CGK-gemeenten uit Damwâld die 'gedragen ritmisch' (uit de SB 1773) zingen. Conclusie: Nog maar 9 van de 28 onderzochte gemeenten zingen isometrisch, dat is 32,1%.

Derde vraag: hoe wordt de gemeentezang begeleid? Het beeld van de traditionele kerkgemeenten versterkt zich op dit punt. De HHK-gemeenten en de (oud) gereformeerde gemeenten gebruiken uitsluitend het orgel. Dat geldt ook voor alle bondsgemeenten. Dit betekent niet dat het steeds om een mechanisch orgel gaat. De VGKN-gemeenten antwoorden 'meest orgel, soms combo'. Bij de negen CGK-gemeenten gebruiken vijf uitsluitend het orgel als begeleiding, bij de andere vier worden piano en/of combo naast het orgel gebruikt.

Conclusie: in negentien van de 28 gemeenten wordt uitsluitend het orgel (een enkele keer aangevuld met fluit of trompet) als begeleidingsinstrument gebruikt. Dat is 67,9%. Achttien van de 28 gemeenten (= 64,3%) hebben de beschikking over een mechanisch orgel, negen (32,1%) gebruiken een elektronicum en één kerk (de Jeruzalemkerk van de Gereformeerde Gemeente in Drachten) heeft een hybride orgel. Het is duidelijk dat er een sterke samenhang bestaat tussen het gebruik van de SB 1773, isometrische gemeentezang en het uitsluitend gebruik van het orgel als begeleidingsinstrument. Aan de drie hier besproken vragen hebben we twee vragen toegevoegd, namelijk of er nog 'leerdiensten' over de Heidelbergse Catechismus worden gehouden én welke bijbelvertaling er wordt gebruikt. Daarover later meer.

Over de Statenberijming van 1773

De Statenberijming dankt haar naam aan het feit dat de Staten-Generaal formeel de opdracht gaven tot het samenstellen van deze psalmbundel en er ook goedkeuring aan verleenden. Per 1 januari 1775 kon de bundel ingevoerd worden. Het initiatief lag dus bij de overheid. Over het algemeen was er niet veel verzet tegen de SB 1773. In enkele plaatsen, zoals Vlaardingingen, Maassluis en ook in Westkapelle, ontstond echter een

'psalmenoproer' omdat men betreurdde dat de vorige psalmenberijming – die van Petrus Datheen – aan de kant gezet was en men verzet zette zich ook tegen pogingen in veel plaatsen de 'korte zingtrant' in te voeren ter verbetering van de gemeentezang.

Vóór 1775 was het psalter van Datheen, een vertaling van het Geneefse psalter uit de tijd van Calvijn, gedurende zo'n 200 jaar de officiële psalmberijming van de Nederduitsch Gereformeerde Kerk zowel in de Nederlanden als van vluchtelingenkerken elders. In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw namen de bezwaren tegen de psalmberijming van Petrus Datheen toe. Er verschenen regelmatig nieuwe berijmingen die soms naast diens psalter werden gebruikt. De roep zijn psalter te vervangen werd steeds luider. Toen in 1763 een complete berijming van Johannes Eusebius Voet uitkwam, vroegen de Staten van Zuid-Holland aan de Staten-Generaal de arbeid van Voet, geneesheer te 's-Gravenhage, te willen sanctioneren en erop aan te sturen dat de Staten van alle Provinciën zich hierbij zouden aansluiten.

De Staten-Generaal stelden daartoe een staatscommissie in (voluit de 'Commissie ter Verbetering van de Rijm psalmen') en verzochten vervolgens aan de Staten van alle Provinciën afgevaardigden daarvoor te willen benoemen. De Staten-Generaal zouden twee toezichthouders benoemen. Nu waren er verschillende berijmingen voorradig. Uit een drietal is ten slotte de nieuwe berijming samengesteld. Dit waren de psalmbundels van Johannes Eusebius Voet uit 1763, van Hendrik Ghijsen uit 1686 en van het genootschap Laus Deo, Salus Populo uit 1760.

De commissie kreeg een aantal criteria mee voor haar arbeid, zoals: - het taalgebruik van de Statenvertaling eerbiedigen, - maar ook de taal van de nieuwe berijming eenvoudig en verstaanbaar houden, - de strofe-indeling van Datheen handhaven én - kunstgrepen qua woorden en zinsbouw vermijden. Vanwege deze eisen moest de commissie hier en daar enige wijzigingen in de oorspronkelijke teksten aanbrengen. De Geneefse melodieën dienden als uitgangspunt voor de beoogde nieuwe psalmberijming, maar dan wel in niet-ritmische vorm.

De commissie vergaderde gedurende een half jaar 121 keer in het Mauritshuis te Den Haag onder leiding van voorzitter Pieter Leonard van de Kastele. In juni 1773 was het werk gereed. Op 2 en 19 juli 1773 werd de berijming in aanwezigheid van stadhouder Willem V en zijn echtgenote aangeboden



Het mechanische Bakker & Timmenga-orgel van ca. 1955 in het Witte Kerkje dat doorgaans de gemeentezang van de Voortgezette Gereformeerde Kerk in Nederland te Boelenslaan-Drachtstercompagnie begeleidt.

(Foto: Riemer G. van der Veen)



Binnenblad van een kerkboek uit circa 1905. In dit kerkboek is de psalmberijming (de 'Statenberijming') van 1773 opgenomen.

aan de Staten-Generaal. Van Voet had de commissie 82 psalmen en 4 gezangen geselecteerd, van Laus Deo 58 psalmen en 2 gezangen en van Ghysen 10 psalmen en 6 gezangen. Aldus zag een nieuw psalter het licht, ‘Statenberijming 1773’ genoemd, bestaande uit 150 psalmen en 12 ‘Eenige Gezangen’.

Voorin dit boek der psalmen staat ‘Door last van de Hoog-Mogende Heeren Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden uit drie berijmingen in het jaar 1773 gekozen met de noodige daarin gemaakte veranderingen’. Er is een ‘Verklaaring’ toegevoegd waarin de leden van de staatscommissie uitspreken erop te hebben toegezien, dat ‘in deze nieuwe berijming niets mogte voorkomen eenigszins strijdig met de aangenoomene leer der Nederlandsche hervormde kerke, zoo als die naar Gods Woord, in den Heidelbergischen Catechismus, de belijdenisse des geloofs, en de canones van het Synode nationaal, te Dordrecht in de jaaren 1618 en 1619 gehouden, vervat is; gelijk wij ook in gemoede verklaren, dat in deze berijming niets gevonden wordt in het allerminst afwijkende van de bovengenoemde Formulieren van eenigheid’. Getekend 19 juli 1773.

De Statenberijming van 1773 draagt duidelijke sporen van de Verlichting. De liederen zijn belerend van toon. De plicht tot algemene deugdzzaamheid, meer optimisme over mens

en wereld naast de hoop op onsterfelijkheid komen er in naar voren. God wordt goediger, Jezus menselijker.

De psalmberijming van 1773 heeft niettemin twee eeuwen dienst gedaan, in twintig Friese kerken zelfs tot op de dag van vandaag. De melodienotatie werd wel enkele keren aangepast: de altsleutel werd vervangen door de viool- of g-sleutel en de notenwaarden werden verkort. Er kwam voorlopig geen stroom van ‘alternatieve’ berijmingen zoals ten tijde van Datheens psalter.

In de negentiende en twintigste eeuw leidden kerkscheuringen ertoe dat de eenheid van liedbundel tussen de calvinistische kerken verloren ging. De verschillende liedbundels (psalmen én gezangen) die vervolgens het licht zagen, vallen buiten het bestek van dit artikel.

Twee aanvullende kenmerken van behoudende kerken in Fryslân

Naast de drie vragen over de gemeentezang hebben we zoals eerder al gezegd nog twee extra vragen gesteld, één betreffende leerdiensten over de Heidelbergse Catechismus en één over de gebruikte bijbelvertaling. Met behulp van de antwoorden op deze vijf vragen samen stellen we een ‘profiel’ van een behoudende, traditioneel calvinistische kerkgemeente in Fryslân anno 2025 op. De gebruikte bijbelvertaling blijkt daarbij niet

veel te helpen, want bijna alle onderzochte gemeenten gebruiken een Statenvertaling (SV). De gebruikte bijbelvertaling is daarom uit de tabel met antwoorden weggelaten. De CGK-gemeenten in Broeksterwâld, Dokkum en Leeuwarden gebruiken echter alleen de NBV 2021 en drie andere gemeenten gebruiken naast de Statenvertaling (soms) een andere vertaling. Conclusie: 25 gemeenten (89,3%) gebruiken een Statenvertaling, 22 gemeenten (78,6%) doen dat uitsluitend. In elf gevallen is dat de Herziene Statenvertaling (HSV 2010). Elf behoudender gemeenten gebruiken een SV-editie van 1657.

Het gebruik van de Heidelbergse catechismus (HC), die in 1563 in het Duits verscheen, maakt meer onderscheid tussen de onderzochte gemeenten. Petrus Datheen vertaalde de HC in het Nederlands. De HC biedt in de vorm van 129 vragen en antwoorden, verdeeld over 52 hoofdstukken (‘zondagen’), een samenvatting van de calvinistische of gereformeerde geloofsleer. Niet alle gemeenten die met grote regelmaat op zondagmiddag ‘leerdiensten’ over de HC willen houden, kunnen dat wekelijks realiseren. Sommige gemeenten zijn vacant en daarbij dus afhankelijk van gastpredikanten. We kunnen stellen dat veertien (= 50%) onderzochte gemeenten wekelijks of ‘met grote regelmaat’ leerdiensten over de HC houden: het meest de (oud) gereformeerde



Oude Statenbijbel. De Statenvertaling kwam tot stand in opdracht van de Dordtse Synode 1618/19 en was in 1637 gereed. In 1657 kwam een editie uit waarin storende en onbedoelde fouten waren gecorrigeerd.

gemeenten en de HHK-gemeenten, daarna de ‘bondsgemeenten’.

‘Het profiel’ van een behoudende, traditionele calvinistische kerkgemeente in Fryslân anno 2025 is derhalve een kerkelijke gemeente die alleen de SB 1773 als liedbundel gebruikt, isometrisch met uitsluitend orgelbegeleiding zingt, elke zondagmiddag een leerdienst over de HC houdt en een Statenvertaling teruggaand op 1657 gebruikt. De vier Friese gereformeerde gemeenten, de oud gereformeerde gemeente (in Nederland) te Feanwâlden, gevolgd door de twee HHK-gemeenten voldoen hieraan het meest. Bij de ‘bondsgemeenten’ wordt

Respons-overzicht: antwoorden van 28 onderzochte kerken in Fryslân

Plaats	Liedbundel(s)	Gemeentezang	Begeleiding	Leerdienst
Gereformeerde Bond in PKN (7)				
01. Drachten	LdK 1973	Ritmisch	Uitsluitend orgel	1 x per 2 weken HC
02. Driezum	SB 1773	Isometrisch (niet langzaam)	Uitsluitend orgel	Jaar X -wekelijks HC Jaar Y -wekelijks NG
03. Kollum (opgeheven)	SB 1773, Op Toonhoogte e.a	Ritmisch	Orgel, soms m.m.v. fluit of trompet	‘Enige regelmaat’ HC
04. Lemmer	SB 1773	Gedragen ritmisch	Uitsluitend orgel	Wekelijks HC
05. Twijzelerheide	Weerklank	Ritmisch	Uitsluitend orgel	Niet of nauwelijks HC
06. Wâlterswâld	SB 1773	Isometrisch	Uitsluitend orgel	Zoveel mogelijk HC – hangt af van gastpredikant
07. Wijnjewoude	Weerklank	Ritmisch Wisselend tempo	Uitsluitend orgel	Bijna elke zondag HC
Hersteld Hervormde Kerken (2)				
08. Hurdegaryp	SB 1773	Isometrisch	Uitsluitend orgel	Enige regelmaat HC
09. Wâlterswâld (Damwâld)	SB 1773	Isometrisch	Uitsluitend orgel	Wekelijks HC
Voortgezette Geref. Kerken in NL (5)				
10. Boelenslaan-Drachtstercompagnie	LdK 1973, Evang. Liedbundel	Ritmisch	Meest orgel, soms beamer	Nee, geen HC
11. Boornbergum-Kortehemmen	LdK 1973, Evang. Liedbundel, Opwekking	Ritmisch	Meest orgel, soms combo	Sporadisch HC
12. Frieschepalen-Siegerswoude	LdK 1973, Evang. Liedbundel, Nw Liedboek 2013, Opwekking	Ritmisch	Meest orgel, soms combo	Nee, geen HC
13. Noordwolde	LdK 1973, Opwekking, Johannes de Heer	Ritmisch	Meest orgel, soms combo	Nee, geen HC
14. Harkema – nu Bond VEG	LdK 1973, Evang. Liedbundel, Opwekking	Ritmisch	Meest orgel, soms combo	Sporadisch HC
Gereformeerde Gemeenten (4)				
15. Akkrum (opgeheven)	SB 1773	Isometrisch	Uitsluitend orgel	Wekelijks HC
16. Drachten	SB 1773	Isometrisch	Uitsluitend orgel	Wekelijks HC
17. Leeuwarden	SB 1773	Isometrisch	Uitsluitend orgel	1 x per 2 weken HC
18. Oudemirdum	SB 1773	Isometrisch	Uitsluitend orgel	Zoveel mogelijk HC
Oud Gereformeerde Gemeente in NL (1)				
19. Veenwouden	SB 1773	Isometrisch	Uitsluitend orgel	Wekelijks HC
Christelijke Geref. Gemeenten (9)				
20. Broeksterwâld Petrusgemeente	SB 1773, DNP 2021, LdK 1973, Opwekking, Joh. de Heer, Lieteboek	Ritmisch	Doorgaans orgel en piano Soms combo	Regelmatig HC (ook de Gewone Catechismus)
21. Damwâld Andreasgemeente	SB 1773	Gedragen ritmisch	Uitsluitend orgel	Meestal wekelijks HC
22. Damwâld Sionskerkgemeente	SB 1773	Gedragen ritmisch	Uitsluitend orgel (muv. bijz dienst)	Wekelijks HC
23. Leeuwarden Bethelgemeente	SB 1773, LdK 1973, DNP 2021, soms: Lieteboek	Ritmisch	Orgel en combo	Sporadisch HC
24. De Westereen Rehobothgemeente	SB 1773, LdK 1973, DNP 2021, Weerklank e.a.	Ritmisch	Uitsluitend orgel (evt. plus een enkel instrument, bijv. fluit/trompet)	Regelmatig HC
25. Drachten Eben-Haëzergemeente	Zelden SB 1773, DNP 2021, Weerklank, Evang. Liedbundel, op Toonhoogte	Ritmisch	Orgel, Piano, Combo	Middagdiensten soms nog NG en HC
26. Dokkum gemeente De Oase	SB 1773, LdK 1973, Weerklank, Evang. Liedbundel	Ritmisch	Orgel, Piano, Combo	Sporadisch HC
27. Drogeham Maranathagemeente	SB 1773, Weerklank	Ritmisch	Uitsluitend orgel	Wekelijks zondagmiddag de NG
28. Siegerswoude-De Wilp	SB 1773	Ritmisch	Uitsluitend orgel	Wekelijks NG of HC

Afkortingen: DNP = Nieuwe Psalmberijming; HC = Heidelbergse Catechismus; NG = Nederlandse Geloofsbelijdenis



Afbeelding van de volgens Huygens medio zeventiende eeuw erbarmelijke gemeentezang ondanks de aanwezigheid van een voorzanger. Bewerking van achttiende-eeuws schilderij van Anthony J. Vlier (1719-1776).

in meerderheid ritmisch gezongen, de HSV gebruikt, terwijl om diverse redenen niet elke zondagmiddag meer een leerdienst over de HC plaatsvindt. De Friese VGKN-gemeenten voldoen het minst aan het profiel en wekken de indruk een 'evangelische' afslag te hebben genomen. Bij de CGK-gemeenten is het beeld divers, maar ook daar lijken enkele gemeenten zich in evangelische richting ontwikkeld te hebben, hetgeen ook landelijk een tendens binnen de CGK schijnt te zijn.

De historie van de gereformeerde gemeentezang

Zowel Luther als Calvijn zag muziek als een scheppingsgave Gods, bedoeld om God te loven. Calvijn keerde zich tegen meerstemmige muziek en het gebruik van muziekinstrumenten in de liturgie. Het orgel noemde hij een duivelse fluitenkast. Hij pleitte voor eenstemmige psalmzang door de gemeente. Dat gold voor de eredienst, voor muziek daarbuiten is Calvijn minder strikt.

Anders dan in de rooms-katholieke kerken werd in de 16e-eeuwse calvinistische kerken gezongen door de hele gemeente en niet alleen door geschoolde priesters. Voor de gemeentezang waren 'metrische psalmen' nodig: strofische berijmde liederen die op niet al te moeilijk melodieën gezongen konden worden. Voor de Franse calvinistische kerken werd met dit oogmerk van 1539-1562 het Geneefse Psalter gerealiseerd. De psalmteksten werden in coupletten berijmd en elk couplet had dezelfde melodie. Alleen halve en hele noten vormden het ritme. Het zangtempo lag in Genève vrij hoog. Ook heden ten dage worden de Geneefse melodieën nog verspreid over de wereld tijdens calvinistische kerkdiensten gezongen.

De calvinistische vluchtelingengemeenten buiten de Nederlanden voerden in 1568 en 1571 de psalmberijming van Petrus Datheen in. Op de generale synode van Dordrecht in 1578 werd definitief besloten Datheens psalter in de noordelijke gewesten van de Nederlanden te gaan gebruiken. De Dordtse Synode van 1618/19 bracht hierin geen verandering. Vanaf eind zestiende eeuw gaven besluiten van enkele synodes vorm aan de gereformeerde kerk in 'de Republiek'. Zo werd door de synode van Dordrecht (1574) onder meer het aan psalm 124 ontleende 'adiutorium' (ook wel votum genoemd) voorgeschreven, evenals de zegen uit Numeri 6 als slot van een dienst. Tussen het eerste gebed en de preek bood de synode de mogelijkheid de Bedezang voor de Predikatie (een gezang) te laten zingen. Zo ontwikkelde zich een orde van de eredienst. Curieus is dat de liturgie aangepast moest worden omdat de overheid in de loop van de zeventiende eeuw de duur van de kerkdienst beperkte. Na 1618/19 vonden geen nationale synodes van de Nederduitsch Gereformeerde Kerk meer plaats. De praktijk van de gereformeerde publieke kerk zou diverser worden.

In de beginperiode van de gereformeerde kerken werd tijdens de eredienst op twee momenten een psalm gezongen: direct vóór de preek en direct erna. Vrij algemeen werd in navolging van wat in Genève usance was het hele psalmboek 'doorgezongen'. Volgens een rooster werden alle 150 psalmen in een halfjaar gezongen, verdeeld over drie kerkdiensten per week, twee op zondag en één op woensdag. Betekende gemiddeld ruim 30 verzen per dienst! Een relatie met het kerkelijk jaar was er niet. Het doorzingen werd doorbroken bij speciale gelegenheden zoals feestdagen. Orgelspel werd aanvankelijk hooguit alleen vóór en na de kerkdienst toegestaan, na de synode van 1574 uitsluitend nog vóór de dienst. De organist werd geacht dan psalmen te spelen zodat de gemeente met de melodieën vertrouwd kon raken.

Het niveau van de gemeentezang was erg laag. Constantijn Huygens bepleitte in 1641 daarom een verstandig gebruik van orgelbegeleiding. Sinds ongeveer 1600 werden de psalmen isometrisch gezongen en in een tergend laag tempo, vermoedelijk één lettergreep per seconde. Tot in de 20e-eeuw is in ons land isometrisch gezongen. Nu in sommige plaatsen nóg. Ritmische differentiatie verdween en oorspronkelijke melodische wendingen werden soms gewijzigd. We weten tot op heden echter niet precies wanneer en waarom de isometrie is ontstaan. Wel zijn enkele omstandigheden aan te wijzen die eraan bijgedragen kunnen hebben. Naast de muzikale ongeschooldheid en het ontbreken van een traditie qua gemeentezang was het leren van 125 melodieën en een veelheid aan psalm- en gezangteksten voor de niet-geletterde kerkzangers een problematische zaak, zeker bij het zogenaamde doorzingen van de liederen waarbij elk lied maar ongeveer één keer per half jaar werd gezongen. Er werden een aantal maatregelen genomen om de gemeentezang te verbeteren.

Voorzangers werden aangesteld, soms meer dan één in een gemeente. De functie werd in kleinere plaatsen vaak met een andere functie gecombineerd, bijvoorbeeld met die van schoolmeester of koster. Op bescheiden schaal werd het psalmzingen door kinderen op scholen en zelfs in weeshuizen geoefend ter ondersteuning van de gemeentezang. In de praktijk werden waarschijnlijk maar zo'n dertig tot veertig psalmen regelmatig gezongen. Was in de oudste psalmboeken meestal de melodie alleen bij de eerste strofe afgedrukt, al gauw werden doorgaans alle strofen van muzieknotatie voorzien. Dit gebeurde voor het eerst bij een psalmboek dat in 1586 op kosten van de Friese Staten in Leeuwarden verscheen. Het oudst bewaard gebleven psalmboek in deze vorm dateert van 1614. Deze maatregelen hebben niet echt tot verbetering van de gemeentezang geleid. De gemeentezang bleef in de achttiende en negentiende eeuw problematisch.

Achtergronden van de orgelbegeleiding

Waar in Frankrijk en Zwitserland vaak orgels uit calvinistische kerken werden verwijderd, gebeurde dat in de Republiek niet omdat orgels eigendom van de stad waren en een kerkenraad daarom niet bevoegd was ze te verwijderen. Vanaf ongeveer 1650 werd het orgel in kerken, waar een orgel aanwezig was, daadwerkelijk gebruikt voor begeleiding van de gemeentezang. In de noordelijke provincies soms al eerder, bijvoorbeeld in Leeuwarden (1631) en Groningen, maar ook in Arnhem en in de Buurkerk van Utrecht kortstondig eveneens. In belangrijke Hollandse steden als Delft (1634), Leiden (1636) en Dordrecht (1638) werd orgelbegeleiding ingevoerd alvorens de Hollandse synode van 1638 het orgelspel als een neutrale zaak bestempelde. Daardoor kon voortaan lokaal beslist worden. Hierna volgden toen vele andere plaatsen. Niet zelden leidde de invoering van orgelbegeleiding tot een conflict tussen kerkenraad en stadsbestuur, dat uiteindelijk besliste. In bijzondere diensten, zoals de viering van het avondmaal, bleef het orgel in veel plaatsen zwijgen. Bovendien kregen kleinere dorpen veelal pas in de loop van de achttiende eeuw een orgel. Informatie over de wijze van orgelbegeleiding is schaars. De begeleiding was vrijwel zeker geheel homofoon, dat wil zeggen meerstemmig, waarbij één van de stemmen de melodie voert, terwijl de andere een begeleidende, opvullende functie hebben. Hierdoor kwam het gebruik van het discantregister Cornet op. Daarmee kon de organist de psalmmelodie op indringende manier laten klinken. De organist voegde tijdens de begeleiding versieringen aan de melodie toe. Gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw was het verder gebruikelijk op de voorlaatste noot van een regel ook een versiering te spelen om aan te geven dat de laatste noot van de regel bereikt werd. Ten tijde van de invoering van de 'korte zingtrant' speelde de organist tussen de regels een zacht tussenspel om de volgende regel, waarop de gemeente zich dan kon voorbereiden, in te leiden. Bij de korte zingtrant werden de eerste en de laatste lettergreep van iedere regel lang aangehouden, de tussenliggende lettergrepen kort. Soms bereidde de voorzanger de gemeente op de

volgende regel voor door tijdens het tussenspel de volgende regel voor te lezen. Deze orgelbegeleiding bleef in zwang gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw. Tot in de negentiende eeuw waren er echter gemeenten die zonder orgel zongen.

Vermoedelijk hangt het gebruik alle melodieën sinds 1650 uitsluitend met de alt- of c-sleutel te noteren ook samen met de orgelbegeleiding. Daarna verschenen de eerste op orgelbegeleiding gerichte publicaties maar de meeste zeventiende-eeuwse organisten zullen improviserend of met eigen notaties hun begeleidingstaak hebben uitgevoerd. In het tweede kwart van de achttiende eeuw veranderde dit met de opkomst van het 'koraalboek', een reeks composities van alle psalmen (en eventueel gezangen) voor gebruik in de kerk ter begeleiding van de gemeentezang.

Tot slot

Dit artikel bestrijkt een breed terrein: het gaat over de Nederlandse (kerk)geschiedenis, over kerkmuziek en hymnologie. Het is onmogelijk om alle ins en outs van de traditionele gereformeerde eredienst te beschrijven, laat staan van het hele kerkelijke spectrum, dat wil zeggen inclusief de Doperse, Lutherse en andere kerken. Het terrein is te omvattend en wij zijn niet deskundig genoeg op alle deelgebieden. Natuurlijk hebben we met veel interesse diverse boeken erover gelezen. Onze dank gaat uit naar Mars van 't Veer voor zijn kritische begeleiding en voor het ter beschikking stellen van literatuur. In het artikel zijn met het oog op de leesbaarheid geen noten opgenomen en ook is geen uitgebreide literatuurlijst vermeld. Wie naar aanleiding van dit artikel meer wil weten, kan met twee 'behapbare' boeken beginnen: 1) 'Van U komt, Heer, het loflied dat ik zing' van Sybe Bakker, Uitgeverij H.N. Werkman Groningen 2010 en 2) 'Het nieuwe Liedboek in woord en beeld' van Jan Smelik, Uitgeverij Boekencentrum Zoetermeer 2013. Met behulp van deze informatieve publicaties kan men zich verder in de materie verdiepen.

JOHAN SJOUEKEMA

Column

Zoals bij de meesten van u bekend, ben ik inmiddels ruim 7 jaar organist van de Martinikerk te Franeker. Vaak zeg ik tegen mensen dat het Van Dam-orgel dat in deze kerk staat mijn favoriete orgel is. Meestal wordt die opmerking vervolgens opgevat als een grapje: het is natuurlijk mijn 'eigen' orgel en ik ben daardoor verre van objectief in mijn oordeel. Uiteraard lach ik dan vrolijk mee, maar toch is het niet alleen een grapje; er zit ook een kern van waarheid in. Het overkomt mij regelmatig dat wanneer ik elders heb gespeeld, ik mij op de zondagochtend in Franeker opnieuw verwonder over de schoonheid van het instrument aldaar.

Wat maakt het orgel in Franeker nu zo bijzonder? Dat heeft verschillende aspecten. Het eerste dat in het oog springt is de grote hoeveelheid oud pijpwerk die Van Dam heeft hergebruikt uit de vorige orgels van de Martinikerk. Het oude pijpwerk stamt met name uit 1528 en 1722, hetgeen natuurlijk heel bijzonder te noemen is. De firma Van Dam heeft bij de bouw van het huidige orgel in 1842 een grote kwaliteit aan de dag gelegd en is op zeer respectvolle wijze met het oude pijpwerk omgegaan. In 1996-1998 is het orgel uitstekend gerestaureerd door Bakker & Timmenga, waarbij de situatie van 1842 volledig in ere is hersteld. Verder is er sprake van een levendige windvoorziening; lage tertsen in zowel de Cornet als de Mixtuur; prachtige fluiten en een welluidende Bazuin. Voeg daarbij nog de goed klinkende akoestiek van de Martinikerk en het plaatje is compleet.

Het is dan ook verwonderlijk dat er van dit

orgel helemaal geen cd te verkrijgen is. Er is een korte orgelbespeeling te beluisteren op de cd-box 'Orgels in Nederland', maar daar blijft het bij. Hoog tijd dus om een cd-opname te maken op dit bijzondere orgel.

Op het moment dat ik dit schrijf, is de opname inmiddels achter de rug en helemaal afgerond en wordt er gewerkt aan het boekje bij de cd. In het voorjaar van dit jaar zal de cd-presentatie plaatsvinden en zal de cd voor iedereen verkrijgbaar zijn, zelfs op de moderne streamingsdiensten. Ik hoop dat de cd mag bijdragen aan de bekendheid van het Van Dam-orgel en dat velen het met mij eens zullen zijn dat mijn opmerking dat het orgel van de Martinikerk te Franeker mijn favoriete orgel is niet alleen grappig bedoeld is, maar ook een grote kern van waarheid bevat!

JOCHEM SCHUURMAN



Activiteiten van de KVOK-afdeling Fryslân in 2025

De Koninklijke Vereniging van Organisten en Kerkmusici (KVOK) is een landelijke vereniging van beroeps- en amateurorganisten en kerkmusici.

De doelstellingen van de vereniging zijn:

- Bevordering van het gebruik van het orgel, het orgelspel en de orgelcultuur in het algemeen;
- Bevordering van het peil en de waardering van de kerkmuziek;
- Bevordering van een goede opleiding voor organisten en kerkmusici;
- Behartiging van de rechtspositie van de leden.

De KVOK heeft als tijdschriften *Het Orgel* (www.hetorgel.nl) en *Muziek & Liturgie* (www.muziekenliturgie.nl). Daarnaast verschijnt iedere maand de digitale nieuwsbrief *NotaBene*. In juni verschijnt de *ZomerAgenda*, met een overzicht van orgelconcerten in Nederland (zie: www.kvok.nl). Geïnteresseerd in een proefabonnement? Zie: www.kvok.nl/proefabonnement/

De KVOK-afdeling Fryslân organiseert jaarlijks een drietal bijeenkomsten. Dit jaar zijn dat de volgende:

Zaterdag 15 maart (13.30-16.00 uur): Studiemiddag in de Van Doniakerk te Makkum. In deze kerk staat een door C.F.G. Naber gebouwd orgel (1848). Het is het enige Naber-orgel in de provincie Fryslân. Onlangs heeft het instrument groot onderhoud gehad door de firma Reil uit Heerde. Ook is de orgelkas geschilderd en van nieuw bladgoud voorzien. Jan Sterenberg, die jarenlang organist is geweest van deze kerk, zal het een en ander laten horen. Daarna houden we onze jaarvergadering. Tevens zal Jan aftreden als bestuurslid en het stokje overdragen aan Peter van der Zwaag. Na de jaarvergadering zal Jelle Rollema ons bezighouden met het onderwerp: 'Authentieke Uitvoeringspraktijk en de problematiek van onspeelbare hoge metronoomgetallen bij veel orgel- en pianomuziek uit de 19^e en 20^e eeuw'.

Zaterdag 31 mei: Dagexcursie naar Schagen (NH). Vanaf 10.00 uur: Grote Kerk (Van Dam-orgel 1901). 's Middags naar het Nicholson-orgel in de Sint Christoforuskerk. Onze gastheer is Tjeerd van der Ploeg.

Zaterdag 11 oktober: Studiemiddag in de protestantse kerk te Menaldum. Daar staat het grootste dorpsorgel van Fryslân (Hardorff 1861). In 2024 is groot onderhoud gepleegd door de firma Bakker & Timmenga. Met een demonstratie van het orgel door mede-orgeladviseur Wietse Ouweman, houdt hij - onder voorbehoud - een inleiding over Samuel de Lange.

De KVOK-activiteiten zijn voor een ieder die geïnteresseerd is toegankelijk.

Voor meer informatie en opgave kunt u terecht bij: Jelle Rollema (secretaris), jf.rollema@gmail.com, tel. 0515-521261.

Koororgels van Jan Kooistra

Naast professionele orgelbouwers telt Fryslân ook tal van bouwers die hobbymatig orgels maken. Vaak uit pure belangstelling voor de technische aanleg van het instrument, 'kan ik zo'n instrument ook zelf maken?', of om zelf een 'echt' pijporgel in huis te hebben. Alles wordt zelf gemaakt of met gebruikmaking van reeds bestaande onderdelen zoals pijpen, windlades en klavieren. Vaak worden onderdelen bij de firma August Laukhuff in het Duitse Weikersheim, toeleverancier van orgelonderdelen en orgelmakers-gereedschap, besteld. Helaas is onlangs ook voor deze firma na tweehonderd jaar het doek gevallen. Het hergebruik van onderdelen is in de 'hobbyfeer' een normale zaak, maar ook veel orgelbouwers doen dit, getuige de vele orgels in Fryslân waarin oudere onderdelen zijn verwerkt. Huismuziek, de vereniging voor muziek en instrumentenbouw, biedt cursussen instrumentenbouw aan en geeft daarbij handleidingen voor de bouw van een pijporgel. Ook zijn er de boeken van John Boersma (uitgegeven bij Boeienga Muziek) met bouw instructies voor verschillende typen huisorgels.

Eén van die Friese 'amateur'-orgelbouwers is Jan Kooistra uit Damwâld. Hij heeft al meerdere orgels op zijn naam staan. In 1998 bouwde hij een orgel met vier-en-een-halve stem. Dit kreeg aanvankelijk een plaats in de CGK de Oase in Dokkum. Deze kerk kent al een orgelgeschiedenis. Na de nieuwbouw van de kerk in 1973/74 kreeg het gebouw in 1976 een nieuw orgel van Mense Ruiters met een hoofdwerk, borstwerk en vrij pedaal met 17 stemmen. Hierin werd ook ouder materiaal verwerkt. Uit het vorige orgel van J.F. Kruse uit 1890 werd het pijpwerk van de Bourdon 16', de Fluiten 8' en 4', en de Octaaf 4' verwerkt. Het orgel van Jan Kooistra werd in 1994 aanvankelijk voorin de kerk geplaatst om te functioneren als koororgel: begeleiding van koren, instrumentale en vocale solisten. Na een tijd kwam het orgel achterin de kerk te staan en in ca. 2004 verhuisde het, mede door toedoen van de directeur van de muziekschool, naar Emmeloord om een tijd te dienen in het Talma Verpleeghuis. Maar daar was toch de wens naar een groter, digitaal orgel. De aldaar verblijvende Urker vissers wilden graag een stevig klinkend orgel om bij

te zingen. Gelukkig toonde de plaatselijke Heilige Michael-Emmaüsparochie belangstelling en



Het Kooistra-koororgel. (Foto: Jan Kooistra)

in 2007 kreeg het daar een bestemming als koororgel. De fraaie kerk is een van de meest markante gebouwen in de Noordoostpolder en beschikte al over een elektro-pneumatisch Valckx & Van Kouteren-orgel uit 1957.

Het Kooistra-koororgel is uitgevoerd als 'kast'-orgel met het klavier aan de voorzijde, zonder pedaal en zonder front. Voor de klankuitstraling kan boven een deksel worden geopend. Het is verder traditioneel en geheel mechanisch gebouwd. De dispositie is: Holfluit 8' (van hout), Octaaf 4' (vanaf e), Fluit 4' (hout), Nasard 3' discant en een Octaaf 2'. De Octaaf 2' heeft een scherpe intonatie en geeft het effect van een mixtuur.

Een soortgelijk orgel bouwde Jan Kooistra in 1990. Het kreeg een plek in de Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstandkerk in Valkenburg. Na een kortstondig verblijf moest het orgel worden afgestoten. Een priester-muziekdocent uit Heidelberg toonde interesse en in 2002 werd het door Thomas Adelberger uit Lorsch gereviseerd, waarbij enig pijpwerk van de Prestant 4' werd vervangen, en overgeplaatst naar de Sankt Bartholomeuskirche in Biblis in de deelstaat Hessen (D). Daar doet het nu dienst als koororgel. Het heeft een mahoniehouten kast met een vijfdelig front met vlakverdeling 5 -3 -5- 3- 5 en de volgende dispositie:

Dispositie:
Holfluit 8', Gamba 8' (d), Prestant 4' (front), Fluit 4', Nasard 3' (b/d), Octaaf 2', Terts 1 3/5' (d) en een Mixtuur II-III sterk (b/d) met een klavieromvang van C-f3 en pedaal C-d1.

AUKE DE BOER



Het Van Gruisen- orgel (1785) in de Vincentiuskerk van Reduzum. (Foto: Peter van der Zwaag)

Rondom Bach 2025

De Leeuwarder stadsorganist Theo Jellema wijdt dit jaar opnieuw een reeks concerten aan Johann Sebastian Bach en zijn muzikale omgeving. Hij koos hiervoor als motto "Bach, inspiratie en imitatie". In acht concerten op orgels in de gemeente Leeuwarden komen naast Bach-werken composities tot klinken van mensen van wie Bach de kunst heeft afgekeken. Wie dat zijn, is overgeleverd door de Bach-zonen. We komen dan uiteraard Bachs oudere tijdgenoten (onder andere Buxtehude en Böhm) tegen, maar ook vroeg-barokke componisten als Froberger en Frescobaldi. Navolgers van Bach zijn behalve zijn directe leerlingen ook 19e-eeuwse componisten. Het ligt voor de hand dat een aantal van hem van Duitse afkomst was, maar ook in Frankrijk vonden componisten bij de grote Bach hun inspiratie. Zo zal deze serie rijk aan afwisseling zijn. Daaraan draagt natuurlijk het gevarieerde orgel-aanbod bij: behalve charmante kleine orgels komen ook de grotere 19e-eeuwse orgels van Grou en Mantgum en het Leeuwarder Müller-orgel tot klinken.

ORGELCONCERTEN SNEEK ZOMER 2025

AANVANG 20:00
TOEGANG € 10,-

7 juli	St. Martinus-aan-de-Singel Wouter van Belle
14 juli	Martinikerk Bob van der Linde
21 juli	St. Martinus-aan-de-Singel Willeke Smits
28 juli	Martinikerk Richard Moore and Christ Church Cathedral Girls Choir and Lay Clerks
4 augustus	St. Martinus-aan-de-Singel Sneekweekconcert Orgel: Peter van der Weide, Johan Elzinga en Frits Haaze Zang: Anja Haaze, Viool: Braenne Meijer
11 augustus	Martinikerk Bert den Hertog
18 augustus	St. Martinus-aan-de-Singel Jaco van Leeuwen
25 augustus	Martinikerk Bob van der Linde

Het Adema-orgel in Dearsu, een bijzonder instrument

Nog afgezien van de verscheidenheid van instrumenten binnen het oeuvre van een en dezelfde orgelmaker (waarbij er een grote bandbreedte kan zijn tussen ‘uniek’ en seriebouw), bouwt deze doorgaans ook niet precies dezelfde orgels als zijn collega’s/concurrenten. Dat maakt een orgelland-schap ook zo boeiend. Soms zien we bij tijdgenoten grote onderlinge verschillen, soms kleine. In de tijd (1875) dat het orgel van Dearsu werd gebouwd waren er drie orgelmakerijen in Leeuwarden: die van de aloude firma Van Dam, die van Hardorff en die van Gebroeders Adema. Tussen deze drie bedrijven bestonden ook vroegere relaties: zo hadden Willem Hardorff en Carel Adema ooit bij Van Dam gewerkt, terwijl Petrus Adema onder andere het vak had geleerd bij Willem Hardorff. Ook later was er somtijds nog sprake van samenwerking tussen de Adema’s en Hardorff (en vervolgens trouwens ook met diens opvolger Kruse). Je zou dus overeenkomsten tussen het werk van deze orgelmakers kunnen verwachten, maar er waren ook verschillen. Na circa 1870 was het werk van Gebroeders Adema het sterkst afwijkend van de beide andere bedrijven. Het orgel in Dearsu (Deersum) is daarvan een mooi voorbeeld.

Een orgelmakerij in ontwikkeling
Carolus (Carel) en Petrus (Piet) Adema hadden hun bedrijf onder de naam Gebroeders Adema gesticht in 1855 (*1), kort nadat de r.-k. geloofsgemeenschappen in ons land volledige vrijheid hadden herkegen en zich vrijelijk konden gaan ontplooi, zowel intern als extern. Naar buiten toe werd dat vooral zichtbaar in de bouw van nieuwe grotere kerken in plaats van de kleine staties van voorheen, alsmede in de bouw van gestichten en scholen, met name dankzij de toename van het aantal kloosterordes. Ook kerkmuzikaal ging er het nodige veranderen binnen de katholieke kring. Dit leverde een interessant werkterrein als orgelmakerij op voor de r.-k. broers Adema. Na eerste werkzaamheden, zoals in de St.-Bonifatiuskerk te Leeuwarden (*2), werkten ze in kerken van allerlei gezindten. Pas later zou hun werkgebied, mede door de verzuiling, steeds sterk op het katholieke erfdel betrokken worden. Opvallend is het feit dat ze tot ongeveer 1880 ook een groot aantal huispijorgels bouwden. Deze ‘meubelorgels’ kwamen terecht in kleine kerken, scholen, kloosters en ook bij particulieren (rijkere boeren, organisten schoolmeesters e.d.). Voorbeelden daarvan zijn tegenwoordig in Fryslân slechts te vinden in de kerken van Burgwerd (als koororgel) en Jouswier (kabinetorgel); deze beide instrumenten waren oorspronkelijk als huisorgels voor particulieren gebouwd. Hun kerkorgels presenteerden zich in de periode tot 1869 – te beschouwen als hun ‘klassieke periode’ – aanvankelijk als een soort synthese tussen invloeden van hun ‘opleidingsbedrijven’ Van Dam, Witte, Hardorff en Loret, met ook eigen nieuwe elementen. Hun grootste orgel bouwden ze in 1866 in de Sint-Dominicuskerk in

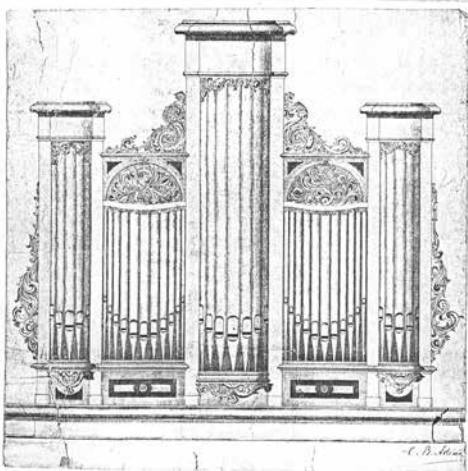
Leeuwarden. Vanaf 1869 zou er echter een andere artistieke wind gaan waaien binnen hun bedrijf. Dat was vooral te danken aan hun kennismaking met een groot pleitbezorger voor het werk van de beroemde Franse orgelmaker Aristide Cavallé-Coll, te weten diens landgenoot Charles-Marie Philbert (1826-1894) die met een korte onderbreking in Denemarken vrijwel zijn hele werkzame leven (van 1849 tot en met 1887) in Franse consulaire dienst doorbracht in ons land, maar ondertussen in zijn vrije tijd ook op orgelgebied zeer actief was. (*3)

Op de Franse toer
In de twee jaren vóór zijn komst naar ons land, had Philbert zich in Parijs in de werkplaats van Cavallé-Coll diens manier van orgels bouwen eigen gemaakt, niet alleen theoretisch, maar ook praktisch. Die verworvenheden paste Philbert voor het eerst toe bij de door hemzelf uitgevoerde (maar onvoltooide) bouw van een nieuw orgel in de parochiekerk H.H. Petrus & Paulus te Den Helder (1856-1859) waar hij op dat moment vice-consul was. Meer succes had hij bij de bouw van een nieuw groot orgel in de Mozes en Aäronkerk te Amsterdam dat van 1869-1871 onder zijn strikte leiding werd gebouwd door Gebrs. Adema. Zij hadden in 1868 in de hoofdstad een filiaal gesticht in de verwachting zo hun werkterrein te kunnen vergroten en het ‘Mozes’-orgel was daarvan het eerste resultaat. Sinds de bouw van dit orgel noemden ze hun bedrijf dan ook heel modern ‘Orgel Fabriek’ (hoewel hun werkwijze ondertussen nog steeds ambachtelijk van karakter was). In het ‘Mozes’-orgel gebruikte nieuwe elementen zoals aparte windlades voor grond- en combinatiestemmen, gedifferentieerde winddrukken per windlade, pneumatische hefbomen (Barkermachines), mensurering en klankvorming naar Frans voorbeeld, gebruik van Franse tongwerken en overblazende fluiten, een *boîte expressive* (crescendokast) e.d. werden door de Adema’s sindsdien in meerdere of mindere mate toegepast in hun werk, ook bij eenklaviers instrumenten, zelfs bij een heel klein orgel zoals dat in de r.-k. Kerk te Sloten (I/6, twee aparte windlades). Ook na het faillissement in 1877, waarna beide vestigingen zelfstandig verder werkten (P.J. Adema te Amsterdam, C.B. Adema & Zonen in Leeuwarden), werden deze elementen toegepast, het meest door ‘Amsterdam’ dat zich na een herstart veel beter kon ontplooi dan het bedrijf in Leeuwarden (*4), dat de klap feitelijk nooit meer helemaal te boven is gekomen.

Het orgel van Dearsu
Dit instrument stamt uit 1875, dus uit bovengenoemde ‘Franse’ periode van Gebroeders Adema. Dat is uiterlijk niet direct te zien. Het vijfdelige front van dit balustradeorgel met drie ronde torens en twee tussenvelden wijkt niet sterk af van andere orgelfronten uit die tijd. De in de boogvormige bovenkant van de tussenvelden aanwezige vegetatieve ver-

siering kwamen we in de ‘klassieke periode’ van de Adema’s (1855-1869) onder andere ook al tegen bij hun eerste kerkorgel in Sint Nicolaasga (1857, r.-k. Sint-Nicolaas; tegenwoordig in Terneuzen), in een voorontwerp voor het orgel van de Leeuwarder Sint-Dominicuskerk, bij het orgel voor de parochie te Kuinre (1868, tegenwoordig in Burdaard) en een ontwerptekening voor het grote orgel in de Mozes en Aäronkerk te Amsterdam. (*5) Bouwtechnisch verschilt het orgel in Dearsu van voorgaande ‘klassieke’ instrumenten zoals die in Kuinre, r.-k. (1867, II/10; sinds 1973 in Burdaard, Tsjerke op ‘e Terp), Oldemarkt, r.-k. (1868, I/7; verloren gegaan) en Oudehaske, hervormde kerk (1869, I/8). Bij deze eenklaviers orgels staan alle registers per werk nog op dezelfde windlade met één ventielkast. Bij de tweeklaviersorgels, zoals in Heerenveen en Kuinre (beide 1867), staan de pijpen op één gecombineerde windlade met twee ventielkasten. De opbouw van het orgel in Dearsu volgde de Franse lijn die werd ingezet in Amsterdam en zich bij eenklaviers orgels vertaalde in de opzet zoals als eerste te zien was in Valkkoog, hervormde kerk (1871), waarin de door Philbert geïntroduceerde elementen ook waren toegepast bij een orgel op kleinere schaal. In dat spoor volgde ook het oorspronkelijk als eenklaviers instrument opgezette orgel in de Doopsgezinde kerk in Grou (1872, echter in 1920 door Bakker & Timmenga verbouwd tot tweeklaviersorgel). Overigens stelde Carel Adema zelf aan zijn broer voor het *bin-nenwerk* conform deze werkwijze te maken als in Grou en vroeg hem om de bijhorende tekeningen. Hij zal hier bedoeld hebben de genoemde algemene opzet, want de dispositie, de verdeling over de beide windlades en de klavieromvang zijn in Dearsu anders dan in Grou. Los daarvan heeft het orgelfront in Grou gedeelde tussenvelden, zoals bij de orgels in bijvoorbeeld Zandberg, Heerenveen en Valkkoog. Daarom maakte Carel Adema voor het binnenwerk voor Dearsu ook nieuwe tekeningen.

Proloog en afspraken
Het orgel werd besteld en gebouwd in 1875, maar de eerste contacten dateerden al uit 1872 toen Gebrs. Adema voor fl. 28,- een bestek met tekening presenteerde voor een orgel in de kerk te Dearsu. Beide stukken kwamen uit de pen van P.J. Adema. (*6) Op dat moment ontbraken in Dearsu echter de nodige financiële middelen. In elk geval werd twee jaar later de draad weer opgepakt en nu met succes: een intekenactie op aande-



Dearsu, frontontwerp Gebrs. Adema 1872.

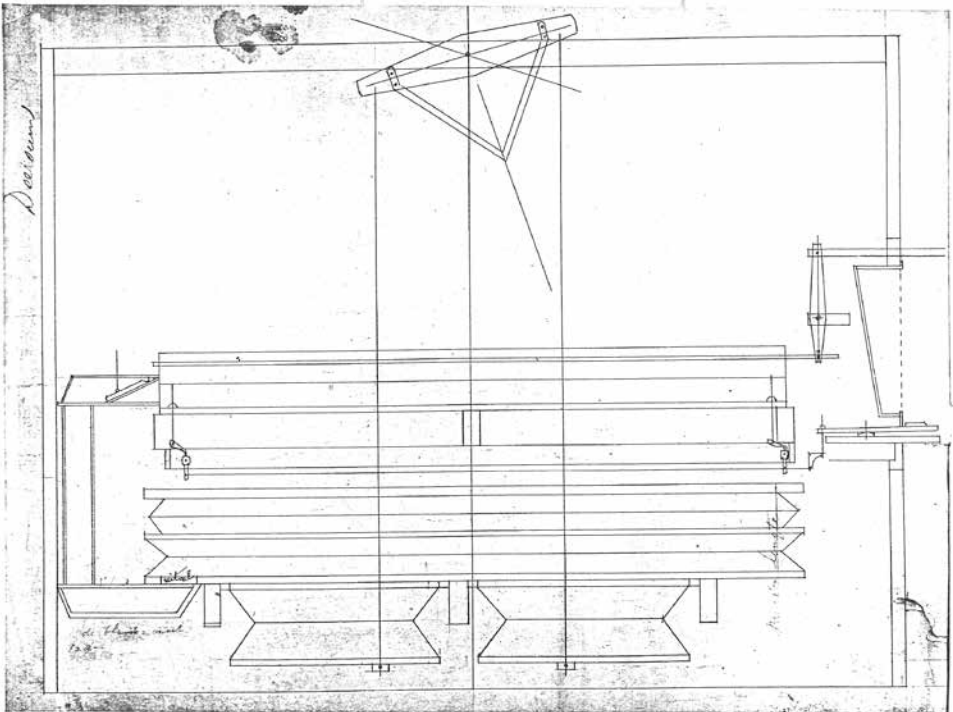
len à fl. 100,- per stuk leverde in totaal 2700 gulden op. De intekenlijst met de participanten (vooral florenplichtigen) bleef bewaard; de grootste portie aandelen werd aangeschaft door de beide dames De Kempenaer (fl. 400,-), gevolgd door mr. Looxma Ypey (fl. 300,-) en jhr. Van Eijsinga (fl. 200,-). De andere deelnemers betrokken elk één aandeel. Met dit resultaat was de aanschaf van een orgel geen probleem meer.

Er werd een contract gesloten met Gebrs. Adema voor de bouw van een eenklaviers orgel voor fl. 2250,-; daarvan zou de eerste termijn (fl.1000,-) worden betaald bij plaatsing van de orgelkas, het restant na voltooiing van het instrument. Het maken van een orgelbalkon werd door timmerman Marten Bleeksma begroot op fl. 525,-, maar voor fl. 441.68 uitgevoerd door Gerrit Lanting, mogelijk vervaardigde deze ook de orgelbank. Bleeksma kreeg fl. 5,77 ‘voor architectuur daarbij’. Vergaderkosten bedroegen fl. 10,50. Welke kleur de orgelkas kreeg is onbekend. In elk geval ontving Geerd Heerma fl. 105,80 voor verf- en schilderwerk ‘aan en bij het orgel’ [van orgelkas en balustrade].

Het instrument kreeg de volgende dispositie:

Bourdon 16’, Prestant 8’, Holpijp 8’, Viola 8’, Octaaf 4’, Fluit Harmoniek 4’, Viola 4’, Quint 3’, Octaaf 2’, Trompet 8’.

In deze vrij klassiek ogende 19^e eeuwse dispositie lijkt het enige ‘moderne’ element te zijn de aanwezigheid van een Fluit harmoniek 4’ en een Viola 4’. Opvallender is echter de verdeling van de registers over de twee separate windlades (in ladevolgorde vanaf het front):



Dearsu, tekening van Gebrs. Adema; lengtedoorsnede met aanleg van de windvoorziening en mechaniek.



Kuinre, r.-k. kerk omstreeks 1950. Balustradeorgel van Gebrs. Adema uit 1868; de onderbouw dateert uit 1871 (na plaatsing in een nieuwe kerk). Het orgel staat sinds 1973 in sterk verbouwde vorm als balustradeorgel in Burdaard, Tsjerke op ‘e Terp (vroegere hervormde kerk).

(Foto: Hs. Withaar)



Piet Adema op wat latere leeftijd (links) en Carel Adema omstreeks 1875 (rechts).

Voorste windlade:	1e Combinatie [grondstemmen]
Prestant 8'	D - d1 'van Engelsch Tin in 't front', rest op de lade
Viola 8'	C - H gecombineerd met Prestant 8'
Holpijp 8'	C - H wagenschot, rest metaal gedekt
Octaaf 4'	C - H in het front, rest op de lade
Viola 4'	'Eng. Tin'
[stemgang]	
Achterste windlade:	2e Combinatie [combinatieregisters]
Trompet 8'	
Octaaf 2'	
Quint 3'	
Fluit harmoniek 4'	C - f metaal gedekt, vanaf fis2 dubbele lengte met gaatje
Bourdon 16'	C - H wagenschot (bank tegen achterwand kas), discant metaal
Manuaalomvang:	C - f3 Aangehangen pedaal: C - c1
Treden voor in- en uitschakelen van de windladen	

Hier is dus niet, zoals bij eenklaviers orgels met een piano/fortetrede, sprake van een afdeling met krachtige geluiden, resp. een afdeling met lieflijke zachtere stemmen, waarbij men met de 'zachte geluiden' als basis met de trede de krachtige geluiden kan in-/uitschakelen.

Het bestek voor dit orgel bleef bewaard, maar is te uitgebreid om in dit artikel op te nemen. Wie daarin is geïnteresseerd, kan het stuk onder andere raadplegen op de website van de Protestantse Gemeente Ingwert, waar Dearsium deel van uitmaakt. (*7) Aardig is, dat een afschrift van het bestek in het archief van Bakker & Timmenga aanwezig is, kennelijk gekopieerd door Arjen Timmenga (van 1873-1876 in dienst bij Gebrs. Adema). Blijkbaar zag hij het als een goed voorbeeld voor het later zelf opstellen van bestekken als zelfstandig orgelmaker (vanaf 1880 samen met Fokke Bakker in de welbekende firma Bakker & Timmenga). De kerkvoogden in Dearsium gingen niet over een nacht ijs, want – zoals Carel Adema zijn broer meldde – “men had Velds te Sneek het bestek laten nazien, die had eenige punten genoteerd, niets beteekenende, maar ook eene organistbank bevoerd met jugtleder”. Op adviseur Velds en zijn brief komen we nog terug. Verder moest er een tekening voor een oksaal worden gemaakt, waartoe Carel Adema dacht zijn broer Epke mee te nemen en te raadplegen; die kosten zouden voor rekening van het kerkbestuur moeten komen. Voor het maken van een tekening van dat oksaal ontving Gebrs. Adema in 1876 een bedrag van fl. 10,-.

Jacob Velds (1838 – 1890): organist, adviseur, musicus
Jacob Velds was ten tijde van ‘Dearsium’ muziekmeester en organist/klokkenist van de Grote Kerk in Sneek. Hij was een zoon van Steven Wijnand Velds, zijn voorganger als organist van diezelfde kerk en daarnaast geregeld actief als orgeladviseur. Tot en met 1862 was Jacob Velds organist van de Doopsgezinde kerk in zijn woonplaats, waarna hij op 13 maart 1863 zijn overleden vader opvolgde als organist (en klokkenist) van de Grote Kerk. Zijn tractement als organist zou

fl. 400,- per jaar bedragen (het dubbele van dat bij zijn vorige werkgever), waarbij nog fl. 25,- kwam voor ‘het gewone stemmen en het gewone onderhoud’. (*8) Hij bekleedde die post tot zijn overlijden en gaf jaarlijks ook een benefietconcert op het orgel. Daarnaast was hij blijkens berichten in de lokale en regionale pers ook in het openbare leven zeer actief als musicus. Hij was een goed pianist: zo soleerde hij in concerten van Kalkbrenner en Beethoven (diens Vijfde Pianoconcert); ook trad hij veelvuldig op als begeleider op de piano (met solisten uit binnen- en buitenland) en in kamermuziekuitvoeringen, doorgaans in Sneek, een enkele keer ook in Bolsward. Verder was hij actief als koordirigent van *Excelsior* (waarmee o.a. van Haydn Die Jahreszeiten en Die Schöpfung, van Schumann Der Rose Pilgerfahrt, en van Mendelssohn Elias e.d. werden uitgevoerd), *Concordia*, ‘de gemengde Zangvereniging’ (opgericht in 1874) en het *Sneeker Mannenkoor*. Concerten vonden doorgaans plaats in lokaliteiten in Sneek zoals de ‘Concertzaal van R. Agema’, de Stedelijke Concertzaal en de Buiten-Societeit ‘De Harmonie’. Van Jacob Velds bleef een portretfoto bewaard. (*9)



Jacob Velds.

Minder dan zijn vader was hij actief als orgeladviseur. Afgezien van zijn rol als toezichthouder op zijn eigen orgel kwamen we hem in elk geval tegen als adviseur bij de bouw van de volgende orgels:

- 1862 Gauw, hervormde kerk, orgel Willem Hardorff (examinatie en inspelings). (*10)
- 1866 IJsbrechtum, hervormde kerk, orgel Willem Hardorff. Velds werd hier ook genoemd als ontwerper van het instrument, terwijl hij het verder examineerde en inspeelde. (*11)
- 1875 Dearsium, hervormde kerk, orgel Gebrs. Adema; hij verzorgde ook de inspelings (zie het inwijdingsbericht) en ontving na afloop van zijn werkzaamheden een bedrag van fl. 100,- voor ‘toezicht en consert’.

Velds als adviseur in Dearsium

Een kleine indruk hoe hij te werk ging, krijgen we uit de eerder genoemde brief, gericht aan kerkvoogd Tjalling Sikkes Bakker, waarin hij opmerkingen maakte over het door de firma Adema ingediende bestek:

Sneek 26 Febr: 1875

Den WelEd: Heer T.S. Bakker
Deerzum

Mijnheer!

Hiernevens zend ik UEd het bestek terug van de Heeren Adema benevens eenige opmerkingen, aanvullingen en vragen. Ik heb gemeend met deze opmerkingen te kunnen volstaan, zonder een geheele omwerking van 't bestek te veroorzaken.

Hoogachtend UWDW Dienaar
Jac: Velds

Opmerkingen voor Heeren Kerkvoogden der Hervormde Gemeente te Deerzum over het bestek van een aldaar nieuw te maken Orgel der Gebr: Adema Orgelmakers te Leeuwarden en Amsterdam

Plaatsing van het Orgel

Het Orgel zal geplaatst worden op eene aanwezige of te maken kraak, welke door de Aannemers tot dat einde doelmatig ingerigt zal worden. De onkosten hierdoor ontstaan zullen die voor Rekening van Aannemers of Kerkvoogdij zijn?

De Orgelkast

Hiervan moeten deuren en luiken, met panelen vergaard en van goede sluitingen voorzien, zoodanig geregeld verdeeld zijn, als tot onverhinderte toegang der binnendeelen noodzakelijk is.

De Windtoestel

De zuig en drijfventielen met koperen schroeven bevestigd, moeten gemakkelijk ontbonden kunnen worden.

De Windladen

De aanleg derzelve moet zoodanig zijn, dat 't pijpwerk er onbekrompen op geplaatst kan worden. De ventielveeren moeten een gepaste veerkracht bezitten, ten einde de ventielen zuiver te doen sluiten, en echter de speelaard niet noodeloos te bemoeijelijken. De pijpstokken zullen ieder afzonderlijk op de Windlade geschroefd worden.

Klavieren en Pedaal

De Klavieren zullen worden belijmd zoo wel van boven als van voren met gelijkkleurig en zuiver wit ivoor. De boventoetsen of halve toonen moeten van massief Ebbenhout zijn; De Pedaaltoetsen (onder) moeten 54 N.D. binnenraams en de boventoetsen 9 N.D. ongeveer lang zijn. Hierbij zal door de Aannemers een van goed Eikenhout en tamelijk net bewerkte zitbank leveren, welke met Russisch of ander goed leder moet worden overtrokken.

Regeerwerk en Mechaniek

Het Welbord en raam zal van best Eikenhout, de Wellen 6 kantig van best Riga's greenenhout gemaakt worden, en de regeling derzelve zoodanig zijn, dat allen zich zuiver vrij kunnen bewegen, verder de inrigting van het Mechaniek zoo doelmatig zijn, dat gene verandering van Tempera-

tuur daarop eenige belemmerende invloed kan uitoefenen.

Pijpwerk

Is de aannemer van plan van de Trompet een op of een doorslaand Tongwerk te maken.

De bouw van het orgel

Aan de bouw van het orgel werd in 1875 op meerdere plekken werk verricht: de orgelkas zal, zoals toen gebruikelijk, zijn gemaakt in de werkplaats van broer Epke Adema te Franeker. Hoewel het snijwerk zoals bij meer Adema-kerkorgels in die tijd doorgaans werd vervaardigd door beeldhouwer/houtsnijder W.G. van Poorten te Deventer, stelde Carel Adema zijn broer in Amsterdam echter voor, teneinde zoveel mogelijk kosten te besparen, om in het geval van Dearsium dit te laten doen door houtsnijder Born in Leeuwarden, want “die is niet duur”. (*12) Vanuit Amsterdam leverde Piet Adema blijkens zijn agenda een aantal onderdelen voor het orgel: op 22 juni 1875 per beurtschipper Postma: “de reservoir [= magazijnbalg], 2 stuks Schepbalgen, 2 stuks Dekpaneelen, 2 stuks klepramen en 8 losse kleppen, 1 Balans en 4 stuks potten, 1 bak met schep & paneelschroeven”, kortom het grootste deel van de windvoorziening, behoudens metalen onderdelen en de aandrijfboom. Het huren van een kar voor het vervoer naar de boot kostte hem 10 cent. Op 29 juli volgde een ‘pedaal-walsbord’ en op 11 september nog 10 registerknoppen, gemaakt door de Amsterdamse ‘draaijer’ Budde, met bijhorende ‘platen’ [=registerplaatjes op de kop van de registerknoppen]. (*13) In de werkplaats in Leeuwarden zelf werd ondertussen de rest van het orgel gemaakt (windlades, alle pijpwerk, klaviatuur, mechanieken) en werden de van elders afkomstige onderdelen ingepast in het geheel. Vanuit die werkplaats werd het instrument ook in Dearsium opgesteld en afgewerkt. Het maken van een orgelbalkon en de orgelbank kwam, zoals gezegd, voor rekening van de kerk.

Begin november werd gemeld dat het orgel ‘eerlang’ gereed zou zijn. Daaropvolgend werd het traktement voor de organist door de kerkvoogden vastgesteld op fl. 60,- per jaar (*14), hoewel de heer S.J. Smidt (hoofd der openbare school in Dearsium) daarvoor in werkelijkheid maar fl. 20,- kreeg. Het salaris voor de bediener van de blaasbalg was fl. 15,-. Het orgel werd in gebruik genomen op 21 november 1875. Er was daartoe een officieel programma opgesteld, gezien de uitgave van fl. 1,50 aan Van Druten en Bleeker voor gedrukte programma's. Curieus is de notitie dat ook fl. 8,- was betaald “voor Analyse der Metalen pijpen”. Wilden kerkvoogden en/of adviseur controleren of de orgelmakers het pijpwerk volgens de opgegeven metaalsamenstelling hadden vervaardigd? (*15) De ingebruikneming van het orgel vond een neerslag in het volgende krantenbericht: (*16)

“DEERSUM (class. Sneek), 10 December. Bestond sinds lang de wensch een orgel te bezitten, heden mogt de gemeente zich verblijden het kerkgebouw alhier met een nieuw orgel versierd te zien. Vervaardigd door de gebr. Adama, orgelmakers te Leeuwarden en Amsterdam, werd het in de morgengods-dienstoefening van den 21 November l.l. voor het eerst gebruikt en bespeeld door den bekwamen heer Velds, organist te Sneek, terwijl onze leeraar de heer H. Blankstein, tot grondslag zijner inwijdingsrede had gekozen Job 21 : 12b, en zij verblijdden zich in het geluid des orgel en weldadigen invloeds, en sprak naar aanleiding daarvan over de kerkmuzijk, hare bijzonderen oorsprong, hare verhevene bedoeling. Des namiddags gaf de heer Velds een orgelconcert, dat, voor allen toegankelijk gesteld, door eene vrij talrijke schare werd bijgewoond. Is zoo de wensch der gemeente vervuld, zeker zou dit niet zoo spoedig geschied zijn, ware het niet, dat daartoe met geldelijken steun was medege- werkt door vele leden der gemeente. Doch

ook buiten de gemeente ontbrak het niet aan hulpvaardigheid, inzonderheid bij sommige floreenpligtigen dezer gemeente. Onder dezen behooren: jhr. mr. F.J.J. van Eijsinga, lid der eerste kamer enz. te Leeuwarden, jhr. O.R. van Andringa de Kempnaer te Amsterdam, mevrouw M.H. Poelman, douairière jhr. mr. O.R. van Andringa de Kempnaer te Heerenveen, jonkvrouwe H.J. van Andringa de Kempnaer te Assen, en mr. A. Looxma l'peij te Rijperkerk. Hebben zij op onbekrompen wijze van hunne sympathie voor deze zaak doen blijken, openlijk wordt hun daarvoor de welgemeende dank toegebracht."

Vanuit Leeuwarden was Carel Adema, hoewel in bovenstaand verslag niet genoemd, ongetwijfeld bij deze gebeurtenis aanwezig. De bemoeienis vanuit het filiaal in Amsterdam was zeer beperkt geweest en mede daarom kwam Piet Adema ook niet over naar Deersum voor de ingebruikneming.

Een dubbelganger in Poppenwier (Poppingawier)?

Tegelijk met het orgelproject in Deersum opteerden de kerkvoogden ook voor het plaatsen van een orgel in het uit 1860 daterende kerkje in het nabijgelegen en kerkelijk bij Deersum horende Poppenwier; het had Gebrs. Adema bijna een vervolgopdracht opgeleverd. Carel Adema schreef op 19 december 1874 aan zijn broer dat hij ook voor Poppenwier een tekening had gemaakt. Een jaar later werd de draad weer opgepakt: toen bleek dat er onvoldoende geld voor een pijporgel beschikbaar was (er zou fl. 1800,- nodig zijn), besloot men dan eerst maar op proef een groot seraphine-orgel (dat ca. fl. 400,- zou moeten kosten) van een zekere heer Camminga uit Leeuwarden te gaan gebruiken en als dat beviel het daarna direct te kopen. (*22) De ingebruikneming vond plaats op 17 april 1876. Helaas bleek al snel dat het instrument "onvoldoende kracht van toon" had, en derhalve niet de gehoopte oplossing was. Pogingen van ds. Blankstein om via financiële hulp van naburige kerkelijke gemeenten (in elk geval bij die in Grou; steun vanuit Deersum verwachtte hij niet gezien de moeite die men daar had moeten doen om een orgel te krijgen) toch de nodige gelden te kunnen verzamelen om alsnog een pijporgel te kunnen aanschaffen bleven zonder succes. (*17) De floreenpligtigen werden opgeroepen samen te komen op 8 november 1876 te Poppenwier en de dag daarna in Deersum, om onder andere "te overwegen en te bespreken de zaken betreffende het Kerkorgel." (*18) Aangezien de meningen en de mogelijke oplossingen zeer sterk uiteenliepen, besloot men er later maar eens op terug te komen. Daarna werd er echter niet meer over gerept, anderzijds staat er ook geen vermelding van een koopsom in de jaarrekeningen van dat jaar en de volgende jaren! Om optisch toch niet achter te blijven bij Deersum was het instrument geplaatst achter een "zeer net orgelsgewijze aangebragt omkleedsel", d.w.z. een schijnfront met imitatiepijpen dat een wat vereenvoudigde dubbelganger lijkt te zijn van dat van het 'echte' orgel in Deersum. Ook een betaling voor dat front ontbreekt in de jaarrekeningen van Poppenwier. Wie het front vervaardigde en of dit als basis de tekening van C.B. Adema had, is niet bekend. Het instrument

kwam in 1877 voor fl. 4.50 in onderhoud bij F. Bakker Pzn. te Leeuwarden, d.w.z. Fokke Bakker (1842-1904), de latere firmant van de firma Bakker & Timmenga, die dit er misschien even bij deed toen hij toch al in Deersum aan het werk was. Later in de jaren '80 werd het harmonium onderhouden door organist Pieter H. Bergsma. De kerk in Poppenwier werd in 1978 buiten gebruik gesteld voor kerkdiensten en sindsdien benut voor andere doeleinden. Was het schijnfront in 1959 nog intact, gezien een foto uit 1981 waren dat laatste jaar al twee stukken snijwerk en een frontpijp verdwenen. De kerk werd gerestaureerd in 1984 door Bouw 75 te Workum, het orgelfront werd niet herplaatst en lag sindsdien in de opslag van dat bedrijf. Daar werd het, samen met delen van een ander orgel, in 2009 aangetroffen door Ad Fahner. De delen van de kas en snijwerk uit Poppingawier verhuisden een jaar later naar de opslag van Orgelmakerij Steendam te Rodeschool. Orgelmaker Sicco Steendam heeft recent enkele delen daarvan (delen van de kappen en de culs-de-lampe) gebruikt in een nieuw orgel. (*19)

Verdere lotgevallen van het orgel in Deersum

Bij orgels kunnen ook kort na ingebruikneming kleine gebreken opduiken, zeker in wintertijd. Zo meldde Carel Adema op 13 januari 1876 aan zijn broer: "Timmenga is heden naar Deersum, op schaatsen, daar was herstelling nodig." Normaal gesproken zou een nieuw orgel in elk geval tijdens de garantieperiode in onderhoud zijn bij de bouw. Het faillissement van de Gebrs. Adema in 1877 veranderde dat: het bedrijf in Leeuwarden was geruime tijd vleugellam en het was de kersverse orgelmaker Fokke Bakker die in het zo ontstane vacuüm dook: allereerst met niet nader gedefinieerde "gedane werkzaamheden, benodigd materiaal en arbeidsloon, benevens het leveren van drie stukken snijwerk" voor fl. 151,50 en in 1878 met het nakijken en stemmen van het orgel voor fl. 25,-. Hij hield het onderhoud en dat ging verder bij de firma Bakker & Timmenga, die het instrument sindsdien vele decennia in (meestal jaarlijks) onderhoud heeft gehad tot in onze tijd. Los van gewone stembeurten en kleine reparaties [bedragen schommelend tussen doorgaans fl. 10,- en rond de fl. 30,- na de laatste oorlog] waren er grotere uitgaven in 1916 (reparatie, schoonmaak, stembeurt voor fl. 150,-) en 1927 (stembeurt fl. 20,-, twee frontpijpen gerepareerd fl. 20,- en plaatsing frontpijpen fl. 20,-); in een klantenboek van de firma uit circa 1926 is de nog originele dispositie genoteerd. Tussen 1948 en 1951 vond een zeer grondige restauratie plaats van het kerkgebouw. Ook het orgel is toen hersteld (*20) en mogelijk kreeg toen de kas de ook nu nog aanwezige kleur. Nadere bijzonderheden over het orgelherstel zelf ontbreken, maar wellicht is toen de elektrische windvoorziening aangebracht. Wie het werk aan het orgel heeft uitgevoerd is voornamelijk onbekend. Voor de hand ligt de firma Bakker & Timmenga, maar deze klus ontbreekt in hun werklijst. In dat geval zouden de firma Vaas & Bron uit Leeuwarden of de orgelmaker Jan v.d. Blik in aanmerking kunnen komen. Na vele jaren van verval, onder ander zichtbaar aan inzakkende frontpijpen, in 1979 hersteld door Bakker & Timmenga

en andere werkzaamheden door dezelfde firma in 1986, en uiteindelijk uitmondend in totale onbespeelbaarheid, volgde in 2016 een grondig generaal herstel door Bakker & Timmenga, zodat het orgel zich sindsdien eindelijk weer in volle glorie kan laten horen. Adviseur bij dit project was Theo Jellema.

Enkele bijzonderheden

Windvoorziening: De windvoorziening (magazijnbalg, gevoed door twee schepbalgen) werd oorspronkelijk bediend door een bascule, die werd bewogen door het heen en weer bewegen van een verticale boom of stang (zie de tekening); de opening voor de aandrijf-as is tegenwoordig nog te zien aan de bovenkant van de achterwand. Later is deze 'beweging' vervangen door een verticaal te bewegen horizontale hefboom (nog aanwezig aan de rechterzijde van de orgelkas), nog weer later door een elektrische windvoorziening.

Pijpwerk: Door het gebruik van aparte windlades voor grond-, resp. combinatiestemmen staat de Trompet niet zoals gebruikelijk tegen de achterwand van de orgelkas, maar daar middenin naast de stemgang tussen beide lades (zoals ook in o.a. Valkhoog, Egmond aan Zee (Oud-Katholieke Kerk). Volgens een uit 1875 bewaard gebleven frontlijst (voor te maken pijpwerk) staan in het front zowel pijpen van de Prestant 8' (D-d1: D-Gis in middentoren, A-d in zijtoren, dis-d1 in tussenvelden) als van de Octaaf 4' (C-Dis in de zijtoren, E-H in de tussenvelden) en twee stomme pijpen (ook in de tussenvelden). Daarbij hebben van de Octaaf 4' de pijpen C t/m H dezelfde mensuren als die van H-d1 van de Prestant 8'; de beide stomme pijpen die van cis1 en d1 van de Prestant 8'. De houten pijpen van de Bourdon staan op een aparte bank tegen de achterwand van de orgelkas. Op de windlades heeft het pijpwerk een piramidale opstelling (Cis-kant vanuit de



Deersum, zicht op de klaviatuur, met rechts boven het pedaalklavier de trede voor het in- en uitschakelen van de 'grondstemmenwindlade'.

(Foto: Ad Fahner)

kerk gezien links).

Windlades: De beide ventielkasten bevinden zich midden in het orgel: Van de voorste windlade aan de achterkant, bij de achterste windlade aan de voorkant (met daarboven als eerste register de Trompet 8'. Doordat er twee aparte windlades zijn, bedient elke toets steeds twee ventielen. In- en uitschakeling van de windlades vindt plaats d.m.v. metalen treden (links, resp. rechts van de teenplank boven het pedaalklavier) waarmee afsluitkleppen in het windkanaal naar de betreffende windlade worden geopend/gesloten. Om daarbij snelle verandering in winddruk op te vangen is tevens een schok-



Detail windvoorziening: linksboven de schokbreker; midden rechts de afsluitklep van de combinatie-lade met daaronder het kleine verticale ventiel. Rechtsboven is nog de kleinste pijp van de Trompet te zien.

(Foto uit 1983)



Voormalige hervormde kerk te Poppenwier; schijnfront in verval.

(foto A.J. v.d. Wal, 1981, beeldbank RCE doc.nr. 223.920)

breker (met spiraalveer) geplaatst tussen beide afsluitkleppen. Daarnaast zit op elk stuk van het windkanaal na de splitsing vóór de afsluitklep ook nog een ventiel.

Terugblik
Uit de eerste (klassieke) periode van Gebrs. Adema bleef van hun kerkorgels in Fryslân het eenklaviers orgel in Oudehaske als enige relatief ongewijzigd bewaard, hoewel het sinds de verplaatsing binnen de kerk in onbruikbare toestand verkeert en dringend restauratie behoeft wil het voor de toekomst zinvol bewaard blijven. Het tweeklaviers orgel in Heerenveen kon gelukkig wel in grotendeels originele samenstelling worden gerestaureerd in 1990, al moest o.a. de kas daarvoor worden gereconstrueerd. Uit de tweede periode (van 1871-1877) bleef in Fryslân alleen het orgel in Dearsom heel gaaf bewaard, zelfs inclusief de originele Trompet (in 2014 gecopieerd voor het 13 jaar jongere Adema-orgel in Oude Pekela). Het instrument bevindt zich sinds de laatste restauratie in 2017 gelukkig weer in een zeer goed bespeelbare toestand; alleen zijn in dat jaar de niet-originele kleuren van de orgelkas gehandhaafd. Al met al is het een bijzonder orgel. Het is aan de luisteraar om uit te maken in hoeverre het instrument zich met zijn Franse inslag voegt in de Friese *mainstream* op orgelgebied uit die tijd of daarvan afwijkt. Men zou daarvoor bijvoorbeeld eenklaviers orgels van Van Dam en Hardorff uit dezelfde tijd als vergelijkingsmateriaal kunnen gebruiken. Daarnaast zou ook kunnen worden gekeken (en geluisterd) naar twee iets jongere orgels van Bakker & Timmenga: Aldeboarn, doopsgezinde kerk (1882) en Warstiens, hervormde kerk (1884). Bij beide eenklaviers instrumenten is het pijpwerk verdeeld over twee gescheiden windladen, elk voorzien van een afsluiter (trede), met daartussen een stemgang. De dispositie en registratievolgorde op de windladen zijn in laatstgenoemd orgel zelfs nagenoeg identiek aan die in Dearsom. (*21) Kennelijk heeft Arjen Timmenga van het orgel in Dearsom dus meer ‘meegenomen’ dan alleen het bestek! We zijn benieuwd naar de resultaten van dit vergelijkend warenonderzoek!

VICTOR TIMMER & TON VAN ECK

- Bronnen:
Tenzij anders vermeld, zijn de gegevens in dit artikel ontleend aan:
- Archief Adema's Kerkorgelbouw (Hillegom) (o.a. tekeningen, correspondentie, bedrijfsagenda's).
 - Adema-documentatie auteurs (w.o. resultaten van een eigen inventarisatie van het orgel in op 4 augustus 1983).
 - Restauratierapport Theo Jellema, 2011, alsmede aanvullende gegevens per e-mail.
 - Historisch Centrum Leeuwarden (Leeuwarden), toegang 1631, Orgelfabriek firma Bakker & Timmenga 1880 – 1969.
 - Tresoor (Leeuwarden), toegang 245-05, archief Hervormde gemeente Deersum-Poppingawier (invnr.19, 20, 28, 29,30, 50, 65, 75 en 78).

Met dank aan Ad Fahner voor enige waardevolle aanvullingen en een aantal foto's.
Tenzij anders vermeld, stammen de afbeeldingen uit de collectie van de auteurs.

- Voetnoten:
1. Voor een uitgebreid overzicht over het werk van deze orgelmakers en hun opvolgers zie: Lex Lases (eindred.), Adema 150 jaar orgelbouw Sinds 1855, Hillegom 2006. (Nog verkrijgbaar bij Adema's Kerkorgelbouw te Hillegom).
 2. Beoogde werkzaamheden aan dit instrument vormden voor beide broers zelfs de aanzet voor het oprichten van hun orgelmakerij. Zie meer hierover in: Victor Timmer, 'Ad majorem Dei gloriam', in: Ton van Eck, Victor Timmer en Sible de Blaauw, Een prachtig werk [] 280 jaar orgels en hun gebruik in de Sint Bonifatiuskerk te Leeuwarden, Leeuwarden 2022, p. 15 en 16.
 3. Voor een beknopt overzicht van diens leven en werk, zie: Victor Timmer & Ton van Eck, 'Over Charles Philbert, 'grand amateur de facture d'orgue en voorvechter van het werk van Aristide Cavaillé-

- Coll', Orgelkunst 34/3 (november 2001), p. 128-139.
4. Ook bij de weinige nieuwbouworrels van C.B. Adema (& Zonen): de eenklaviers orgels in de parochiekerken van Ommen (1878), Oude Pekela (1888) en het tweeklaviers orgel in Leeuwarden, St.-Bonifatius (1899), zien we een deling in twee windladen e.d.
 5. Zie Jan Jongepier (samenst.), Achter het Friese orgelfront, Leeuwarden 1981, p. 60 (Leeuwarden, St.-Dominicus) en p. 62 (Amsterdam, Mozes en Aäronkerk).
 6. Onder de bewaard gebleven fronttekening staat weliswaar 'C.B. Adema', maar dat is mogelijk een latere toevoeging.
 7. www.ruimgeloven.nl, daarna zoeken onder 'Dearsum' en 'het orgel'. Men vindt daar o.a. ook de instructie in 1889 voor de organist en enige informatie over het bijhorende Poppenwier. Ook worden alle predikanten uitgebreid onder de loep genomen.
 8. De complete instructie voor Jacob Velds als organist van de Grote Kerk in Sneek is afgedrukt in J.J. Herweijer, De familie Velds uit Friesland, Schoorl, 1995, 144.
 9. De hier afgedrukte foto is een reproductie van die in Herweijer, 138.
 10. Zie het bericht in de Leeuwarder Courant van 9 januari 1862.
 11. Zie het bericht in de Leeuwarder Courant van 7 december 1866.
 12. De Adema's maakten wel vaker gebruik van de r.-k. beeldhouwer Hendrikus Franciscus Born (1839-1918), die trouwens ook voor andere orgelmakers in Leeuwarden werkte. In 1871 leverde hij twee snijstukken op de balustrade bij het orgel in de Laurentiuskerk te Raerd in het kader van herstelwerkzaamheden door de firma Van Dam. Ook liet hij onder andere zijn naam achter op ornamentwerk van het Van Dam-orgel in Zuid-Scharwoude (1881) en het grote Van Dam-orgel (1891) in de Grote kerk te Enschede (zie Jan Jongepier, Orgelbouwers in Friesland, Leeuwarden 1992, 31).
 13. Deze porseleinen naamplaatjes waren afkomstig van J.W. Becker te Emmerich (D), bij wie de Adema's in die tijd ook naamplaatjes voor andere orgels betrokken. De Duitse herkomst is ook af te lezen aan het registerschrift 'Hohlpijp' dat we niet alleen bij het orgel in Dearsom aantreffen, maar bijvoorbeeld ook bij het orgel in Almkerk (1877). De naamplaatjes van beide instrumenten waren, met die voor een ander orgel, dan ook tegelijk besteld bij de firma Becker.
 14. In 1890 bedroeg dat inmiddels fl. 75 bij de benoeming tot organist van Herre Wartena, hoofd der openbare School te Dearsom.
 15. Een dergelijke handelwijze kwam incidenteel vaker voor, o.a. bij de Groninger orgelmaker Petrus van Oeckelen.
 16. Bericht over de ingebruikneming in de Leeuwarder Courant d.d. 12 december 1875.
 17. Tresoor, toegang 245-36, archief Hervormde gemeente Grouw, inv.nr. 114, stukken betreffende het kerkorgel 1807-1929, brieven van ds. Blankstein, Deersum-Poppingawier, d.d. 15 augustus en 6 september 1876. Met dank aan Ad Fahner (Leeuwarden) die ons hierop attent maakte.
 18. Annonces in de Leeuwarder Courant d.d. 20, 24 en 27 oktober 1876.
 19. Naar mededelingen van dr. Jaap Brouwer, de orgelmakers Wim Dijkstra, Jelle Rollema en Sicco Steendam, en met name orgelkenner Ad Fahner.
 20. Volgens het bericht over de heringebruikneming van de kerk in het Sneeker Nieuwsblad d.d. 23 oktober 1951: "Ook het orgel is gerestaureerd. En dat dit goed is geweest bewees het spel van organist v.d. Goot uit Irnsum." Laatstgenoemde deed dit door met name 'It Heitelân' en het Wilhelmus te spelen (artikel 'Gerestaureerde kerk te Dearsom weer in gebruik genomen', Heerenveensche Koerier d.d. 19 oktober 1951).
 21. Naar mededeling van Theo Jellema en de beschrijving van beide Bakker & Timmenga-orgels in Hans Fidom (eindredactie), Het Historische orgel in Nederland 1878 – 1886, Amsterdam 2006, p. 228-230 (Oldeboom) en p. 326-327 (Warstiens). Evenals in Dearsom bevinden de naamschildjes van Bakker & Timmenga zich bij deze twee orgels ook boven de lessenaar, met aan weerszijden de beide groepen registertrekkers van twee windladen.
 22. Mogelijk was het seraphine-orgel afkomstig van 'horologiemaker' W. Cammenga op de Wirdumerdijk te Leeuwarden. Deze adverteerde in 1875 o.a. met 'horologiën, uurwerken, orgels, articles de Paris etc.' Met een op een Amsterdamse boedelverveiling aangeboden 'Seraphin-orgel van W. Cammenga te Leeuwarden' werd op 13 mei 1878 geadverteerd in o.a. De Standaard en het Algemeen Handelsblad.

VEEL AUDIO-INSTALLATIES DOEN NIET WAT ZE KUNNEN...



U weet wat er aan de hand is?

Complete generaties zijn er mee opgegroeid:
Apparatuur inkopen voor de laagste prijs.
Aansluiten. Doet 'ie het? Soms nog de vraag:
Kunt u mij allemaal verstaan?

Echter: iedere ruimte heeft een eigen specifiek karakter, waarbij eisen gesteld worden aan de geluidweergave. Eringa Geluid / Eringa Facilitair specialiseert zich op het gebouw-gebonden optimaliseren van uw audio-installatie: samen met u bepalen we de (meer)waarde van verschillende test-combinaties.

- 1. SPECIALE AANDACHT VOOR TOEHOORDERS MET EEN “AFNEMEND GEHOOR”
- 2. LUIDSPREKERTECHNIEK DIE MINDER “LAST” HEEFT VAN RUIMTEGALM
- 3. MUZIEKBELEVING: VRAAG GERUST EEN PROEFOPSTELLING
- 4. VOOR BETAALBARE NAZORG: “DICHTBIJ IS HET BEST”

Het EringaGeluid

advies verkoop technische service

hifi audio & audiovisuele techniek • advies & technische service

Oostergrachtswal 109,
8921 AC, Leeuwarden
T. 058 213 87 87
M. 06 3037 6447 (24/7)

info@eringa.eu
info@eringafacilitair.nl
www.eringa.eu

Yamaha - K-Array - Monacor - Aparte
Sennheiser - D P A - Dateq



Orgelmakerij Steendam

orgelmaker met passie

in- en verkoop orgels

werkzaamheden op
locatie of in eigen
werkplaats

verkoop orgelboeken
en CDs

ORGELMAKERIJ STEENDAM

Westerdijkstraat 21
9983 PR Roodeschool
The Netherlands

Telefoon (0031) (0)595-412261
Mobiel b.g.g. (0031) (0)6-53404806

info@orgelmakerijsteendam.nl
www.orgelmakerijsteendam.nl



Klinkend aanbod voor orgelliefhebbers:

alles over orgels!



De Orgelvriend biedt jaarlijks 10 nummers over:

- Oude en nieuwe pijporgels
- Restauraties
- Organisten
- Orgelbouwers
- Componisten
- Concoursen
- Uitgebreide concert-agenda
- Muziekbijlage (ook in klavar)
- Audio- & videofragmenten

Proef-
abonnement
3 nummers
€19,50

Jaar-
abonnement:
1e jaar slechts
€51,-

Ga voor een (cadeau)abonnement
of meer informatie naar:
www.orgelvriend.nl



KokBoekencentrum
tijdschriften

Colofon

De Friese Orgelkrant en Orgelagenda 2025

www.organumfriscum.frl

De Friese Orgelkrant en de Friese Orgelagenda worden jaarlijks uitgegeven door de **STICHTING ORGANUM FRISICUM**, die in 1994 is opgericht. In 2025 komt de Friese Orgelkrant voor de 27e keer uit. Alle orgelconcerten in Fryslân van Pasen tot en met Nieuwjaar staan in de Friese Orgelagenda. Volgens haar statuten heeft de stichting Organum Friscum ten doel: „het instandhouden en bevorderen van orgelconcerten in Fryslân en voorts hetgeen met één en ander rechtstreeks of zijdelings verband houdt of daartoe bevorderlijk kan zijn, alles in de ruimste zin des woords”. De stichting tracht haar doel onder meer te verwezenlijken door publicitaire middelen, het bieden van een platform voor coördinatie en het jaarlijks uitbrengen van een Friese orgelagenda voor een heel seizoen. De Stichting Organum Friscum is

een culturele Algemeen Nut Beogende Instelling (ANBI). Daardoor zijn alle manieren waarop u het werk van de stichting steunt – door een eenmalige of periodieke schenking, door een erfstelling of door een legaat – in beginsel aftrekbaar voor de belasting dan wel belastingvrij (geen successierechten).

De Friese Orgelkrant verschijnt éénmaal per jaar en is opgemaakt door Flevodruk B.V. te Harlingen. De redactie van de Friese Orgelkrant bestaat uit Sietse van der Hoek, Wiebe van der Hout en Peter van der Zwaag (eindredactie). Vaste medewerkers zijn onder meer Theo Jellema, Auke de Boer en Victor Timmer. Ook ‘externe medewerkers’ leveren veelal een bijdrage. De foto’s in de Friese Orgelkrant worden meestal door diverse (amateu)fotografen gemaakt. De namen van de fotografen

zijn zoveel mogelijk bij de foto’s vermeld.

De Stichting Organum Friscum beschikt over een website: www.organumfriscum.frl. Deze is opgezet door de gebroeders Foppe en Luuk Duursma en kan ook worden gebruikt om met het stichtingsbestuur en de webmasters te communiceren. Met vragen of opmerkingen naar aanleiding van de Friese Orgelkrant kunt u ook terecht bij mw. J. de Vries in Feanwâlden.

De Stichting Organum Friscum organiseert elk jaar diverse orgelactiviteiten en heeft inmiddels twee boeken doen verschijnen: ‘**Vijf eeuwen Friese orgelbouw**’ dat een overzicht van het Friese orgelbezit biedt en is geschreven door Jan Jongepier en het vervolg daarop, ‘**Orgelbouw na 1945 in Friese kerken**’, geschreven door Theo Jellema.

Voor meer informatie over deze activiteiten kunt u onze website bezoeken of bellen met onze administratrice: mevrouw J. de Vries, Pluimzegge 6, 9269 MA Feanwâlden; telefoon: 0511 – 476042.

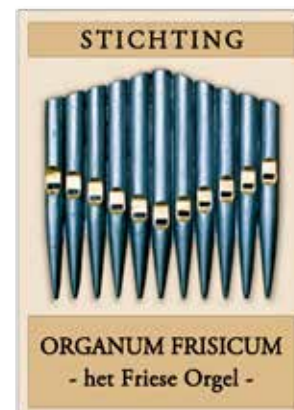
Ik meld mij aan als donateur van de **STICHTING ORGANUM FRISICUM**:

Dhr. / Mw. _____

Adres _____

Postcode _____ Woonplaats _____

Voor een bedrag van tenminste € 20,00 bent u donateur van de Stichting Organum Friscum. U geniet dan korting bij deelname aan haar activiteiten. U kunt een bedrag van € 20,00 of meer overmaken naar IBAN NL64 INGB 0002 3777 93 ten name van Stichting Organum Friscum, Pluimzegge 6, 9269 MA Feanwâlden (onder vermelding ‘donatie’).



ISSN: 2772-9257